

Περί αύξησης των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης Στη μέγγενη του αυτοματισμού με βάση το προσδόκιμο όριο ζωής

Άγγελου Στεργίου

Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Σχολής Α.Π.Θ

Εισαγωγή

Το ωστικό κύμα της δημογραφικής γήρανσης αποτελεί μια γνωστή εν πολλοίς πραγματικότητα. Με την Ελλάδα να βρίσκεται κοντά στο μέσο ενωσιακό όριο¹, το προσδόκιμο ζωής για τους άνδρες θα αναρριχηθεί από το 78,8 έτος της ηλικίας το 2022 στο 86,5 το 2070 και για τις γυναίκες από το 84, 2 το 2022 στο 90, 4 το 2070 (European Commission)². Παρά την ειδυλλιακή προοπτική, υπάρχουν άνθρωποι που πεθαίνουν πριν τη συνταξιοδότησή τους –κατά μέσο όρο, στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) 16% των ανδρών και 8% των γυναικών πεθαίνουν πριν το 65^ο έτος–, όπως και πολλοί ηλικιωμένοι με προβλήματα υγείας δεν απολαμβάνουν τον επίγειο παράδεισο της σύνταξης.

Ενόψει της προβλεπόμενης (και καλοδεχούμενης) αύξησης του προσδόκιμου ζωής, προαναγγέλλεται η αναθεώρηση προς τα άνω των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης. Όπως θα δούμε, η δημογραφική γήρανση συνδέθηκε με την αύξηση των ορίων ηλικίας. Επειδή η επιμήκυνση της συνταξιοδότησης αντιμετωπίζεται αποκλειστικά ως οικονομικό βάρος, ως απειλή για τη βιωσιμότητα του συστήματος, η μόνη λύση που προκρίνεται, σχεδόν ασυζητητί, είναι η μετάθεσή της σε αργότερο χρόνο. Επικρατεί η αντίληψη ότι, αφού ζούμε περισσότερο, θα πρέπει να δουλέψουμε –ή να περιμένουμε τη στιγμή λήψης μιας σύνταξης– επί μακρότερον. Και πράγματι το κόστος της γήρανσης θα είναι μεγάλο και ειδικότερα οι συντάξεις λόγω γήρατος θα απαιτήσουν ένα σημαντικό μερίδιο του ΑΕΠ της χώρας. Αποτελεί μονόδρομο ότι θα χρειαστούν μέτρα. Το ζήτημα είναι αν θα πρέπει να περιοριστούν σε μια μανιχαϊστική αύξηση των ορίων. Η τελευταία είναι μια απλοϊκή αντίδραση στο πρόβλημα που τελικά δεν θα το λύσει επί της ουσίας. Κι αυτό γιατί το διακύβευμα δεν είναι μόνο οικονομικό, αλλά αφορά τις ίδιες τις ανατροπές που θα επιφέρει η μακροημέρευση του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο.

Ο δημόσιος διάλογος επικεντρώνεται στις οικονομικές συνέπειες της μακροζωίας και αποσιωπά ότι η έξοδος από την αγορά εργασίας δεν έχει μόνο μια βιολογική διάσταση. Το όριο συνταξιοδότησης μπορεί αρχικά να συνδέθηκε μ' ένα τεκμήριο ανικανότητας λόγω της φυσικής (ένεκα της προχωρημένης ηλικίας) φθοράς των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων του ατόμου, όμως, μετέπειτα, καθορίστηκε κι από κοινωνικούς παράγοντες, πολιτικές σκοπιμότητες (επιθυμίες εκλεκτορικού σώματος), αξιακές επιλογές. Το σίγουρο είναι ότι δεν γερνάμε όλοι την

¹ Βλ. Κοτζαμάνη Β., Δημογραφία. 55 Ερωτήσεις, Αλφειός, Αθήνα 2024, σ. 100.

² Ο δείκτης δημογραφικής εξάρτησης από 39% το 2022 θα αυξηθεί σε 74.4% το 2050 και μετά θα μειωθεί το 2070, σταθεροποιούμενος στο 63%.

ίδια στιγμή και με τον ίδιο τρόπο, αλλά η κοινωνία αποφασίζει να μας «χαρίσει» (μεσοσταθμικά) ένα μέρος της ζωής μας, αποδεδειγμένο από «παραγωγικούς» καταναγκασμούς.

Ως σύνταξη γήρατος νοηματοδοτείται, κατ' αρχήν, το δικαίωμα του εργαζομένου να εγκαταλείψει τον βιοπορισμό του από την εργασία και να εναποθέσει την επιβίωσή του στο ίδιο το κράτος (τον ασφαλιστικό φορέα)³. Από τη στιγμή που ο ενδιαφερόμενος εκδηλώσει την επιθυμία του, εφόσον συγκεντρώσει τις προβλεπόμενες προϋποθέσεις, περνά σε περίοδο ισόβιας απελευθέρωσης από την καθημερινή αγωνία της επιβίωσης. Γενικά, η προστασία του γήρατος ως ανθρώπινου δικαιώματος εγγράφεται στο άρθρο 21, παρ. 3, Συντ. Η θεσμική όψη της προστασίας αυτής εκδηλώνεται κυρίως με το άρθρο 22, παρ. 5, Συντ. στο πλαίσιο της κοινωνικής ασφάλισης (συντάξεις λόγω γήρατος). Ωστόσο, κάθε ηλικιωμένος έχει δικαίωμα σ' ένα αξιοπρεπές (ελάχιστο) εισόδημα⁴, ακόμη κι όταν βρεθεί, για οποιοδήποτε λόγο, εκτός ασφαλιστικού κλοιού.

Κι ενώ είναι χρέος του κάθε κράτους να προστατεύει τους ηλικιωμένους του, είναι δύσκολο να χαράξει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην ενεργό ζωή και τη σύνταξη. Είναι σαν να επιχειρεί με τρόπο σχεδόν βίαιο και αυθαίρετο να αποσπάσει τους ηλικιωμένους από τις λοιπές ηλικίες. Ο νομοθέτης ορίζει την ηλικία συνταξιοδότησης χωρίς σύνδεση επί το πλείστον με την παραγωγικότητα και τις επιθυμίες των εργαζομένων.

Παρά τα αλματώδη επιτεύγματα της σύγχρονης ιατρικής, η πρόσληψη των γηρατειών έχει προσκολληθεί περισσότερο στην όψη του βάρους που δημιουργεί στην κοινωνία, παρά στις δυνατότητες και τη δυναμική που μπορεί αυτά να κρύβουν. Ο Roland Barthes κάνει λόγο για το φάντασμα της «Vita Nova» που εμπεριέχεται εν σπέρματι στην κάθε σύνταξη. Ακολουθώντας τη σκέψη του, η συνταξιοδότηση δεν θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως συνέχεια (επιβίωση), αλλά ως ρήξη με την προτέρα κατάσταση, ως «ξαναγέννηση». *Κατά τα γηρατειά, δεν συνεχίζουμε απλώς τη ζωή μας, αλλά ξαναγεννιόμαστε* (Préparation du roman, 1980, σελ. 495). Δεν πρόκειται για απλή μεταφορά της αντίληψης περί «ενεργούς γήρανσης». Η τελευταία αποτελεί μάλλον συνέχεια της προτέρας κατάστασης (συνεχίζω να εργάζομαι, να κάνω σπορ, κ.α.). Η συνέχιση δεν αποτελεί πράξη ζωντάνιας (vitalité). Αντίθετα, τα γηρατειά είναι μια ευκαιρία επανασχεδιασμού και στοχασμού της ζωής, ένα restart, και η σύνταξη συνιστά το οικονομικό στήριγμα αυτού του σχεδίου. Εσφαλμένα καλλιεργείται ο μύθος της αιώνιας νεότητας. Και μάλιστα με ξεπούλημα της ψυχής στον διάολο (The picture of Dorian Gray). Η κάθε ηλικία έχει τα δικά της μοναδικά χαρακτηριστικά και πρέπει να βιώνεται ως τέτοια. Στην ολοκληρωμένη εκδοχή της, η ζωή ενός ανθρώπου περιλαμβάνει όλα τα στάδια της. Κανένα δεν είναι καλύτερο ή χειρότερο από το άλλο, απλώς είναι διαφορετικό. Η ζωή είναι μια πορεία μέσα σ' ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο.

Ο καθορισμός των ορίων ηλικίας παγιδεύεται στην ήδη διαμορφωμένη κατηγορία της δημογραφικής γήρανσης –υπηρετώντας τις συμβατικές αποδοχές της επιστήμης της δημογραφίας– που χρησιμοποιεί ακόμη και σήμερα το συμβατικό 65^ο και παραμένει αμετακίνητη, παρά το γεγονός ότι η νόμιμη, η φυσική, όπως η κοινωνική κι η πραγματική ηλικία

³ Βέβαια, έχοντας συμβάλει επί σειρά ετών στη χρηματοδότηση του θεσμού με την καταβολή εισφορών.

⁴ Βλ. Devetzi S. (Ed.), Minimum income in old age. A legal comparison of selected European countries, Sakkoulas, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2023.

διαφοροποιούνται μεταξύ τους⁵. Η σημερινή αναπαράσταση του γήρατος εμπίπτει σε κατηγορίες που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Με τον ίδιο τρόπο, το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης εξαρτάται από πολλούς άλλους παράγοντες κι όχι μόνο από τη φυσική κατάσταση. Επομένως, η όποια αύξηση του ορίου ηλικίας δεν θα πρέπει να περιορίζεται στο βιολογικό χαρακτήρα, αλλά να λαμβάνει υπόψη κι όλους τους λοιπούς παράγοντες (κοινωνικούς και οικονομικούς) που το συνδιαμορφώνουν. Μόνο όταν όλα συνηγορούν υπέρ μιας αναθεώρησης προς τα άνω των ορίων, είναι σκόπιμο να προχωρά ο νομοθέτης σε αυτή.

I. Η ηλικία συνταξιοδότησης, πέραν της βιολογικής της διάστασης

Η ηλικία συνταξιοδότησης είναι μια αποφασιστική στιγμή στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου. Δεν ταυτίζεται με τη βιολογική γήρανση, αλλά την κατασκευάζει κοινωνικά. Αν δεν συνδυαστεί με παράλληλη απασχόληση, τότε αναπέμπει σε μια παρατεταμένη περίοδο ανάπαυσης. Ενώ ορίζεται σαφώς ως απόσυρση από την εργασία, αναπέμπει ασαφώς σ' έναν ελεύθερο χρόνο που εναπόκειται στον καθένα χωριστά να του προσδώσει το δικό του περιεχόμενο. Το «πόσο» κοινωνικά χρήσιμος θα είναι ο κάθε συνταξιούχος εξαρτάται από τις επιθυμίες του ίδιου. Όπως εμβριθώς παρατηρήθηκε, η σύνταξη δεν αποτελεί «πολυτέλεια του πλούσιου ή δυστυχία του αναπήρου»⁶. Μεταμορφώθηκε σε κοινή μοίρα ενός όλο και μεγαλύτερου αριθμού ανθρώπων. Οι περισσότεροι προστρέχουν στη θαλπωρή της, ενώ λίγοι είναι εκείνοι που δεν «δράττονται» της ευκαιρίας για απόσυρση από την αγορά εργασίας μ' ένα αξιοπρεπές εισόδημα.

Η σύνταξη είναι καρπός της βιομηχανικής επανάστασης και της συνακόλουθης αύξησης της παραγωγικότητας. Σε άλλες εποχές, οι ηλικιωμένοι δεν αποκτούσαν δικαίωμα σε σύνταξη, απλά γιατί δεν υπήρχε «σύνταξη». Στα πρώτα βήματα του θεσμού, τη σύνταξη λόγω γήρατος απολάμβαναν οι λίγοι τυχεροί της λοταρίας της ζωής που ζούσαν περισσότερο. Τότε, το όριο ηλικίας ήταν πάνω από το προσδόκιμο όριο ζωής. Πράγματι, στις αρχές του 20ού αιώνα, η σύνταξη γήρατος απέβλεπε στην προστασία όσων αδυνατούσαν, λόγω φυσιολογικής φθοράς των σωματικών ή πνευματικών τους δυνάμεων, να παραμείνουν στην παραγωγική διαδικασία. Το όριο ηλικίας, κατά την αρχική του σύλληψη, σήμαινε ότι πέραν αυτού το άτομο δεν είχε τις δυνάμεις να εργαστεί για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του⁷. Η στενή πρόσληψη της σύνταξης οδηγούσε σε «τετριμμένους» εργαζομένους με το ένα πόδι στον τάφο.

Στις δυτικές κοινωνίες, δεδομένης της ανάγκης συνολικής διαχείρισης της απασχόλησης, η ανικανότητα για εργασία λόγω γηρατειών προσδιορίστηκε με κριτήριο μια προκαθορισμένη ηλικία. *Η ηλικία δεν αποτύπωνε τις πραγματικές βιολογικές δυνατότητες του ατόμου, αλλά αποτελούσε ένα σημείο ισορροπίας ανάμεσα στις δημοσιονομικές και κοινωνικές απαιτήσεις.* Έτσι, μια από τις μείζονες προόδους του 20^{ου} αιώνα, κατά τα διδάγματα της κοινωνικής γεροντολογίας, ήταν η σημαντική μείωση του ποσοστού απασχόλησης των ηλικιωμένων. Ο σύγχρονος άνθρωπος,

⁵ Βλ. Bourdelais P., L'âge de la vieillesse, Odile Jacob, Παρίσι 1993, σ. 380.

⁶ Βλ. Friedmann E./Havighurst R. (1954), όπως παραπέμπεται από Schulz J., «L'évolution du concept de "retraite": prévisions pour 2050», Revue Internationale de sécurité sociale 1/2002, σ. 97.

⁷ Βλ. Pieters D., Social security: an introduction to the basic principles, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn 2006, σ. 51.

αντί να εργάζεται μέχρι να τον εγκαταλείψουν πλήρως οι δυνάμεις του, είναι σε θέση, από μια χρονική στιγμή (από το νομοθετημένο όριο συνταξιοδότησης) και μετά, να επιλέξει την οδό της σύνταξης⁸.

Μεταπολεμικά, η μετεξέλιξη της σύνταξης γήρατος σε δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο αποτέλεσε μια ανθρωπολογική αλλαγή, τη σημαντικότερη έκφανση του κοινωνικού κράτους. Το γήρας από κίνδυνος –ως γνωστόν, ο κίνδυνος δεν επέρχεται σε όλους, άλλως παύει να είναι κίνδυνος– μεταβλήθηκε περίπου σε βεβαιότητα. Η αβεβαιότητα του «αν» θα λάβει κανείς σύνταξη γήρατος αντικαταστάθηκε από την αβεβαιότητα για το «πόσο» χρόνο θα την λαμβάνει. Η προοπτική της σύνταξης/ ελεύθερου χρόνου ανυψώθηκε σε δικαίωμα στη ζωή μετά την εργασία. Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, πέρα από τις υπάρχουσες θεμελιώδεις νομικές βάσεις, ο καθένας πιστεύει ότι έχει δικαίωμα σε σύνταξη (τη στήριξη της κοινωνίας) στο γέρμα της ζωής του. Τα γηρατειά έχουν αναχθεί σε συλλογική υπόθεση, έχουν «κοινωνικοποιηθεί».

Η επιλογή της χρονικής στιγμής για την άσκηση ενός θεμελιωμένου δικαιώματος στη σύνταξη λόγω γήρατος εξαρτάται από τη βούληση του ίδιου του ασφαλισμένου. Ουδείς είναι υποχρεωμένος να το ασκήσει. Πέραν από την περίπτωση της «αναπόφευκτης» άσκησής του, λόγω απώλειας της θέσης εργασίας -και μη εύρεσης μιας αντίστοιχης- ή προβλημάτων υγείας, η συνταξιοδότηση είναι μια ηθελημένη πράξη μετάβασης από τον ενεργό στο μη ενεργό βίο του ατόμου.

II. Τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης υπακούν σε κοινωνικές και πολιτικές σκοπιμότητες

Κατά πρώτο λόγο, θα πρέπει να διερωτηθεί κανείς «τι» εξυπηρετεί η σύνταξη λόγω γήρατος, για να κρίνει αν η οποιαδήποτε αύξηση των ορίων ηλικίας είναι συμβατή με το σκοπό της. Η σύνταξη επιτελεί μια κοινωνική λειτουργία που είναι η απελευθέρωση του ανθρώπου από τον μόχθο. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν το τέλος Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η σύνταξη λόγω γήρατος μεταβλήθηκε βαθμιδόν σε προσωπικό σχέδιο (μιας καλύτερης) ζωής που απευθύνεται σε όλους τους πολίτες και οργανώνεται συλλογικά με την παρέμβαση του κράτους. Η κοινωνία με τους συνταξιοδοτικούς μηχανισμούς προσφέρει πλέον στα μέλη της το 1/3 της ζωής τους με ανάπαυση και ελεύθερο χρόνο. Για όλο και λιγότερους ανθρώπους, τα γηρατειά με τη βιολογική τους πρόσληψη –ως γνωστόν, υπάρχει σοβαρή ιατρική διχοστασία ως προς το «τι» συνιστά γήρανση από ιατρική άποψη– δεν ταυτίζονται με το όριο ηλικίας για συνταξιοδότηση. Του λοιπού, η κοινωνική κατασκευή του γήρατος μεθοδεύεται μέσω των ορίων ηλικίας που χαράσσονται μ' έναν τρόπο που δεν υπακούει πλέον στην αρχική λογική της ανικανότητας για εργασία λόγω φυσιολογικής φθοράς.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι να ζήσει κανείς ως ηλικιωμένος, αλλά κάθε κοινωνία επιλέγει τον τρόπο που προτιμά ή ανέχεται για τα δικά της μέλη. Το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης είναι ένας κοινωνικός συμβιβασμός. Κατά βάθος, δεν έχει να κάνει με την ίδια τη γήρανση. Ο ορισμός του ορίου ηλικίας είναι μια πολιτική επιλογή που ενσωματώνει τη διαχείριση της απασχόλησης και τη δυνατότητα της κοινωνίας να προσφέρει ή όχι στα μέλη της το ένα τρίτο

⁸ Βλ. Schulz J., ό.π., σ. 120.

της ζωής τους με ανάπαυση (σχόλη) και ελεύθερο χρόνο⁹. Το πραγματικό διακύβευμα στις αναπτυγμένες κοινωνίες όπου οι άνθρωποι ζουν περισσότερο, είναι η εξεύρεση ενός σημείου ισορροπίας ανάμεσα στη διαγενεακή διαχείριση απασχόλησης και τη δικαιότερη κατανομή πόρων.

Για να ενισχύσουμε την άποψή μας ότι μέχρι (σχετικά) πρόσφατα ο καθορισμός του ορίου ηλικίας δεν συνδεόταν απαραίτητα με τη δημογραφική γήρανση, αρκεί να αναφερθούμε σε μια αντίρροπη τάση, τις δεκαετίες '80 και '90, σύμφωνα με την οποία η αύξηση του προσδόκιμου ζωής δεν σήμαινε απαραίτητα αύξηση, αλλά συνοδευόταν ενίοτε από μείωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης. Στη χώρα μας, ως γνωστόν, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι προσληφθέντες μέχρι 31.12.1992, εφόσον συμπλήρωναν 15ετή πλήρη πραγματική συντάξιμη υπηρεσία, μπορούσαν να αποχωρήσουν με αίτησή τους και πριν από το όριο ηλικίας (άρθρο 19 παρ. 7 ν. 2084/1992). Υπήρχαν δε στη νομοθεσία περιπτώσεις συνταξιοδότησης χωρίς όριο ηλικίας. Ομοίως, στη Γαλλία, το όριο ηλικίας που είχε οριστεί στα 65 έτη το 1945, μειώθηκε το 1982, με την άνοδο των σοσιαλιστών στην εξουσία (εκλογή στην προεδρία του François Mitterrand) στα 60 έτη¹⁰. Στην Ιταλία, μέχρι τα μέσα του '90, κάποιοι εργαζόμενοι είχαν δικαίωμα στις «baby συντάξεις», με την έννοια ότι μπορούσαν ακόμη και σε νεαρές σχετικά ηλικίες να θεμελιώσουν δικαίωμα με βάση τα χρόνια ασφάλισής τους. Ας θυμίσουμε ότι ένα σύνθημα στο Québec ήταν «ελευθερία στα 55», δηλαδή ολοκλήρωση της επαγγελματικής ζωής σε μια μέση ηλικία (συνταξιοδότηση μεσηλικών)¹¹.

1.Ελεύθερος χρόνος ή/και διεύρυνση της έννοιας της εργασίας

Η σύνταξη λόγω γήρατος αποδεσμεύτηκε σιγά-σιγά από την ιδέα ενός προαναγγελλθέντος θανάτου. Άρχισε να λειτουργεί ως ένας «μικρός παράδεισος». Αρκετά μέχρι πολλά χρόνια, σε καλή φυσική κατάσταση, χάριν της προόδου της ιατρικής, με (σχεδόν) επαρκείς πόρους και, το κυριότερο, χωρίς την πίεση ενός εργοδότη ή το φόβο της ανεργίας. Αυτοί οι μικροί παράδεισοι δεν εκλαμβάνονται πλέον ως «δώρο», αλλά ως κάτι κοινωνικά οφειλόμενο στους γηραιότερους, δηλαδή ως κοινωνικό δικαίωμα. Σημασία, βέβαια, έχει όχι μόνο η αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής, αλλά κι η διαβίωση σε καλή κατάσταση υγείας. Το προσδόκιμο ζωής από μόνο του είναι ουδέτερο, σημαίνει απλώς ότι κάποιος βρίσκεται στη ζωή (ακόμη και σε μια ΜΕΘ) και τίποτα περισσότερο.

Η έναρξη των γηρατειών με τη συνακόλουθη συνταξιοδότηση τοποθετήθηκε εξ αρχής αυθαίρετα στο 65^ο έτος ηλικίας. Αποτέλεσε δημιούργημα του αρχετυπικού κράτους πρόνοιας. Οι μαρτυρίες για τον τρόπο με τον οποίο καθορίστηκε το όριο από τον Καγκελάριο Μπίσμαρκ είναι αποκαλυπτικές στο σημείο αυτό. Κατά τις αφηγήσεις, ο Μπίσμαρκ κάλεσε στην Καγκελαρία κάποιο δημογράφο της εποχής και τον ρώτησε: «Πόσο ζει κατά μέσο όρο ένας

⁹ Βλ. Bourdelais, L'âge de la vieillesse, ό.π., σ. 386.

¹⁰ Βλ. Κοντογεωργοπούλου Π., «Μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος στην Γαλλία. Μια πολλαπλή κρίση νομιμοποίησης», ΔτΚΑ 1/2023, σ. 174.

¹¹ Βλ. Myles J., «Προς ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τους ηλικιωμένους;» στο Esping-Andersen G. (επιμ.), Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος, Διόνικος, Αθήνα 2006, σ. 233.

εργάτης»; Η απάντηση ήταν: «Πάνω-κάτω, ζει εξήντα χρόνια το πολύ». Τότε ο Μπίσμαρκ αποφάνθηκε: «Εξαιρετικά. Ας ορίσουμε να αρχίζει η πληρωμή συντάξεων στα 65»¹². Ο προηγούμενος διάλογος, δηλωτικός των αρχικών προθέσεων των εμπνευστών του θεσμού, φανερώνει ότι η συνταξιοδότηση λόγω γήρατος αποτελούσε, στην πρώτη περίοδο της κοινωνικής ασφάλισης, προνόμιο λίγων εργατών, χωρίς καμία αναφορά στο τότε προσδόκιμο όριο ζωής -που ήταν, άλλωστε, και πολύ χαμηλό.

Με τον ερχομό του 20^{ου} αιώνα, στις προηγμένες οικονομίες της Δύσης, αυξήθηκε ο ελεύθερος χρόνος των ανθρώπων, γεγονός που άφησε μεγαλύτερο χώρο στην αναψυχή τους. Η κάλυψη του απελευθερωμένου χρόνου με αναψυχή (διασκέδαση, όχι απλή ψυχαγωγία) αποτέλεσε τον κύριο στόχο της σύνταξης. Η σύνταξη δεν αποβλέπει μόνο στην απλή επιβίωση μέχρι να πεθάνουμε, αλλά συχνά βιώνεται με πνεύμα ελευθερίας και ξέγνοιαστηςσχόλης. Πρόκειται κατά βάση για την αναγνώριση ενός «δικαιώματος στην τεμπελιά» (Πωλ Λαφάργκ) -αν και χρειάζεται να λύσουμε την παρεξήγηση του «τι» σημαίνει «τεμπελιά» (προσδιοριζόταν σε αντιδιαστολή με την υποδούλωση στην εργασία). Μια τέτοια προοπτική δεν συνιστάται πάντα από τους γεροντολόγους. Η αφαίρεση του κοινωνικού ρόλου από τους ηλικιωμένους επιδρά, σύμφωνα με μελέτες, αρνητικά στη φυσική και ψυχική τους υγεία. Είναι αλήθεια ότι οι ηλικιωμένοι δεν «αναλώνουν» συχνά το χρόνο τους μόνο στην αναψυχή. Το πιο σύνηθες είναι να προσφέρουν εργασία η οποία, ενώ δεν είναι αμειβόμενη, δεν στερείται κοινωνικής ωφελιμότητας.

Δεν είναι άσκοπο να αναφερθούμε και σε κάποιες προδρομικές ιδέες -με αρκετή δόση πρόκλησης- ως προς την κατανομή του ελεύθερου χρόνου κατά τη διάρκεια μιας ζωής. Συνήθως, η εργασία ξεκινά από μηδέν ώρες (παιδική ηλικία), κορυφώνεται στους μεσήλικες και μηδενίζει στους ηλικιωμένους. Η ανοδική και κατόπιν καθοδική πορεία έχει το μειονέκτημα ότι στηρίζεται σε μια προειλημμένη αντίληψη για την ηλικία. Για να ανατραπεί αυτή η ανισομέρεια, προτείνεται περισσότερος ελεύθερος χρόνος, όταν κανείς είναι νέος, ο οποίος θα αντισταθμιστεί με μια μεταγενέστερη συνταξιοδότηση¹³. Η μεταφορά κάποιου ελεύθερου χρόνου που υπόσχεται η συνταξιοδότηση, σε προγενέστερη περίοδο της ζωής, μπορεί να είναι ευεργετική για τους εργαζομένους που επιβαρύνονται με οικογενειακές υποχρεώσεις φροντίδας τέκνων ή ηλικιωμένων. Η αντίθεση (ως προς την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου) ανάμεσα στον εργασιακό βίο και τη σύνταξη δεν είναι αναπόφευκτη. Μπορούν να υπάρξουν και καλύτερες διαχρονικές διευθετήσεις.

Μήπως για τους ηλικιωμένους ταιριάζει μια εργασία που δεν εστιάζει πρωτίστως στην οικονομική παραγωγικότητα; Η λεγόμενη «παραγωγική γήρανση» αναπαράγει τους εξαναγκασμούς του ενεργού βίου και ίσως δεν είναι συμβατή με την περίοδο της σύνταξης. Γι' αυτό προτείνεται να ενστερνιστούμε μια ευρύτερη προσέγγιση της «παραγωγικότητας», ώστε να συμπεριλάβουμε δραστηριότητες που μπορεί να μην εντάσσονται ακριβώς στην αμειβόμενη (ετεροπροσδιοριζόμενη) εργασία, ωστόσο, αποτελούν μορφές απασχόλησης υπό ευρύτερη έννοια (εθελοντισμός, δημιουργικότητα, θρησκευτικές αναζητήσεις, συμμετοχή στα κοινά). Κατά την

¹² Η έναρξη των γηρατειών στα 65 ήταν ένα ξεκάθαρο δημιούργημα του κράτους πρόνοιας. Βλ. Γκίντενς Α., Πέραν της αριστεράς και της δεξιάς, μτφ. Στέφανος Ροζάνης, Πόλις, Αθήνα 1994, σ. 268.

¹³ Βλ. Jauch M., «As the UK reviews the pension age again, could more time off when you're young compensate for later retirement?», στο theconversation.com, (πρόσβαση 20.10.2025).

προτροπή του Alain Supiot¹⁴, θα πρέπει να τοποθετήσουμε στο κέντρο των νέων πραγματικοτήτων την εργασία κι όχι την απασχόληση. Η τελευταία είναι ένα μόνο κομμάτι του εργασιακού σύμπαντος. Με αυτό τρόπο, μπορούμε να περάσουμε από την παραγωγική γήρανση στη γήρανση με δραστηριότητες. Με τη σύνταξη, οι άνθρωποι, απαλλαγμένοι από την υποχρέωση να δουλεύουν για να ζήσουν, μπορούν να δραστηριοποιηθούν εθελοντικά για την κοινότητα και την οικογένειά τους (η λεγόμενη «συμβολή των πολιτών»)¹⁵. Ας συγκρατήσουμε δύο αλήθειες για το μέλλον των συνταξιούχων που σηκώνονται από τις αναπαικτικές πολυθρόνες τους: πρώτον, η σύνταξη αντιπροσωπεύει πρωτευόντως το τέλος της αμειβόμενης εργασίας κι όχι της εργασίας γενικά¹⁶, και, δεύτερον, η εργασία ενός ανθρώπου δεν πρέπει να περιοριστεί αυστηρά στην περίοδο πριν τη σύνταξη.

2. Η αύξηση των ορίων ηλικίας δεν θα πρέπει να παραγνωρίζει τη θλιβερή εργασιακή πραγματικότητα

- Δικαιοσύνη μεταξύ των γενεών

Κατά τον καθορισμό των ορίων ηλικίας, μια αντίρροπη τάση υπέρ της μείωσής τους αποβλέπει στην κένωση θέσεων υπέρ των νέων¹⁷ και ειδικότερα των ανέργων. *Η επιμήκυνση του ασφαλιστικού βίου για την εξασφάλιση βιώσιμων συντάξεων αναιρεί τη δικαιότερη κατανομή των θέσεων εργασίας ανάμεσα σε διαδοχικές γενεές*. Εξυφαίνεται μια ανισότητα ανάμεσα στους insiders και τους outsiders της εργασίας. Η οποιαδήποτε παράταση του εργασιακού βίου ενδέχεται να φράξει την είσοδο των νέων. Στη συζήτηση για την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης δεν ενσωματώνονται προβληματικές που αφορούν τους νέους: υψηλά ποσοστά ανεργίας, δύσκολη είσοδος στην αγορά εργασίας, αυστηροποίηση προϋποθέσεων συνταξιοδότησης σε σχέση με τις προηγούμενες γενεές¹⁸. Αν είναι να αυξήσουμε τα όρια ηλικίας, διογκώνοντας τις κοινωνικές δαπάνες για την ανεργία, μηδενίζουμε οποιοδήποτε δημοσιονομικό όφελος μπορεί να έχει μια τέτοια επιλογή. Η μόνη ένσταση που μπορεί να προβληθεί, είναι ότι η ανεργία είναι δομική, ώστε οι θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης σπανίζουν έτσι κι αλλιώς. Με άλλα λόγια, οι κενωθείσες θέσεις των ηλικιωμένων εργαζομένων δεν καλύπτονται πάντα από άνεργους νέους. Άλλωστε, με τις νέες διατάξεις για την απασχόληση των συνταξιούχων ο νομοθέτης έχει θυσιάσει στο βωμό της παράτασης του εργασιακού βίου την όποια καταπολέμηση της ανεργίας των νέων¹⁹.

Στις αγορές εργασίας που δεν μπορούν να εγγυηθούν αξιοπρεπή εργασία για όλες τις ηλικίες, με την ανεργία των νέων στα ύψη, η συνταξιοδότηση λόγω γήρατος οφείλει να είναι εναρμονισμένη με τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας (διαθεσιμότητα θέσεων)²⁰. Άρα, δεν αρκεί μια

¹⁴ Βλ. L'Humanité, 11.3.2016.

¹⁵ Βλ. Schulz J., ό.π., σ. 115.

¹⁶ Βλ. Schulz J., ό.π., σ. 111.

¹⁷ Βλ. Αγαλλόπουλο Χ., Κοινωνικά Ασφαλίσεις, Αθήνα, 1955, σ. 268.

¹⁸ Βλ. Willmann C., «L'assurance vieillesse, face aux difficultés professionnelles des jeunes», Droit Social 2014, σ. 614.

¹⁹ Βλ. Στεργίου Α., «Η απασχόληση των συνταξιούχων», ΔτΚΑ 3/2024, σ. 479.

²⁰ Βλ. Κρεμαλής Δ., «Θεσμικό πλαίσιο υιοθέτησης ευέλικτων μορφών της σχέσης απασχόλησης - συνταξιοδότησης», ΕΔΚΑ 2008, σ. 777.

«αυτιστική» αύξηση των ορίων, αλλά θα πρέπει να διερωτηθούμε αν υπάρχει όντως εργασία για έναν παρατεταμένο εργασιακό βίο και ειδικότερα αρκετή απασχόληση για τους μεγαλύτερους σε ηλικία. Διαφορετικά, η αύξηση των ορίων ηλικίας, χωρίς την ύπαρξη μιας δυναμικής αγοράς εργασίας²¹, δεν θα οδηγούσε πουθενά αλλού παρά στη μεγέθυνση της ανεργίας των νέων, καθώς και του ποσοστού φτώχειας των ηλικιωμένων. Αντίθετα, τη δεκαετία του '70 οι πρόωρες αποχωρήσεις χρησίμευσαν για την αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων²². Η εργαλειοποίηση αυτή άγγιξε το maximum το 1995 και έκτοτε παρατηρείται μια αναστροφή της. Δεν βλέπουμε για ποιο λόγο θα πρέπει να εγκαταλειφθεί η προηγούμενη πολιτική απασχόλησης. Η μεταβολή αυτή φαίνεται παράλογη, εκτός αν κρύβει προτεραιοποίηση της εγγύησης της βιωσιμότητας του συνταξιοδοτικού συστήματος έναντι της δυσκολίας των νεότερων να βρουν εργασία. Η απασχόληση των μεγαλύτερων σε ηλικία μεταβάλλεται σε κύρια μεταβλητή για την προσαρμογή των συνταξιοδοτικών συστημάτων στη νέα οικονομική διακυβέρνηση (στροφή στις ιδιωτικές συντάξεις).

Η παραμονή επί μακρότερο στην εργασία επιβάλλει αύξηση του επιπέδου απασχόλησης σε ποσοστό αποτιμώμενο στο 70% συνολικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2010). Η αύξηση της συμμετοχής των μεγαλύτερων σε ηλικία στην αγορά εργασίας αποτελεί μέρος της ευρωπαϊκής στρατηγικής απασχόλησης. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στη Στοκχόλμη ανέβασε τον πήχη στο 50% για τους εργαζομένους 55 - 64 ετών. Το 2005 μόλις 8 χώρες ξεπερνούσαν το όριο αυτό. Είναι αλήθεια ότι αυξάνοντας τα ποσοστά απασχόλησης γενικά για όλους δεν μεταφέρουμε το πρόβλημα της παρατεταμένης παραμονής των ηλικιωμένων στην αγορά εργασίας σε νεότερες ηλικιακές ομάδες. Είναι, όμως, ρεαλιστική μια τέτοια πολιτική; Οι πρόσφατες εξελίξεις, οι τεχνολογικοί και παγκόσμιοι μετασχηματισμοί μάλλον το διαψεύδουν.

- Η πρόκληση της απασχόλησης των ηλικιακά ώριμων εργαζομένων

Στα συστήματά μας, το συνταξιοδοτικό επηρεάζεται από την πορεία της αγοράς εργασίας. Άρα, η πιθανή αύξηση των ορίων θα πρέπει να τοποθετηθεί στη σημερινή εποχή της άκρατης ευελιξίας, της κυριαρχίας των κυνικών εταιρικών συμφερόντων, της αβάσταχτης προσωρινότητας. Δεν είναι σκόπιμο να αυξήσουμε τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης ή να αυστηροποιήσουμε την προϋπόθεση του απαιτούμενου χρόνου ασφάλισης ή να παρατείνουμε με ισχυρά κίνητρα τον ασφαλιστικό βίο, χωρίς να καταστήσουμε δυνατή, στην πράξη, την παράταση αυτή για τους πιο ώριμους σε ηλικία εργαζομένους.

Η αγορά εργασίας μπορεί να προσφέρει εργασία στους μεγαλύτερους σε ηλικία; Πώς είναι δυνατόν να αυξήσει κανείς το όριο ηλικίας, αν δεν έχει επιλύσει προηγουμένως κρίσιμα ερωτήματα: η παραγωγικότητα είναι φθίνουσα σε σχέση με την ηλικία; πώς θα εκπαιδευθούν οι γηραιότεροι στις αλλαγές του κόσμου της εργασίας; έχουν καταπολεμηθεί στην πράξη οι διακρίσεις λόγω ηλικίας; Οι αναδιαρθρώσεις των μεγάλων επιχειρήσεων εξάλλου συνοδεύονται από μέτρα που παροτρύνουν την εθελούσια έξοδο των εργαζομένων και τη συνταξιοδότηση. Αν

²¹ Πρβλ. Euzéby E., «L'emploi des seniors en Europe: un défi difficile à relever», Revue du Marché commun de l'Union européenne 2008, σ. 645.

²² Βλ. Gillion C./Turner J./Bailey C./Latulippe D., Social Security Pensions. Development and reform, ILO, Γενεύη 2000, σ. 445.

είναι να αυξήσουμε τα όρια ηλικίας και να απασχολούνται οι ηλικιωμένοι στα «supermarkets», κατά την ιαπωνική περίπτωση, ή στα fast food McDonald's (ΗΠΑ), δεν επιτυγχάνουμε τίποτα περισσότερο, παρά μια οπισθοδρόμηση στο κεκτημένο τρόπο και επίπεδο ζωής της τρίτης ηλικίας. Εν τέλει, η εν λόγω πολιτική, θα καταλήξει να αυξήσει την ανεργία και τα προβλήματα υγείας των ηλικιωμένων. Οι προαναφερθείσες δραστηριότητες οδηγούν μαθηματικά στην καταπόνηση των εργαζομένων, πολλώ δε μάλλον των ηλικιωμένων. Η επάνοδος των ηλικιωμένων στην αγορά εργασίας θα είναι μια αποτυχημένη και καθόλα αντικοινωνική πολιτική.

Γενικά, επιβάλλεται μια ευρεία νομοθετική παρέμβαση για τη στήριξη της εργασίας μετά τα 50 (προσαρμογή των θέσεων εργασίας, ανάθεση λιγότερο επίπονων εργασιών, μερική απασχόληση, επιδοτούμενες θέσεις, κ.ά). Η παράταση του ασφαλιστικού βίου θα παραμείνει γράμμα κενό αν δεν συνοδευτεί από μια ανάλογη επέμβαση στο εργασιακό καθεστώς των ηλικιωμένων²³. Στο πνεύμα αυτό, η Λευκή βίβλος (ατζέντα για επαρκείς, ασφαλείς και βιώσιμες συντάξεις του 2012) προβλέπει ότι η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης πρέπει, μέσω κατάλληλων μέτρων σε θέματα υγείας, χώρου εργασίας και απασχόλησης, να επιτρέπει στα άτομα να παραμείνουν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στην αγορά εργασίας. Ο νομοθέτης θα πρέπει να λάβει, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας, ειδικά μέτρα που ευνοούν την επιμήκυνση της σταδιοδρομίας των ηλικιακά ώριμων εργαζομένων²⁴. Προς αυτή την κατεύθυνση, είναι αναγκαίος και ο πολλαπλασιασμός νομοθετικών μέτρων «συνοδείας» (d'accompagnement)²⁵, μέσω των οποίων θα καταστεί δυνατή η κοινωνική και επαγγελματική ενσωμάτωση των ώριμων εργαζομένων. Πώς θα καταπολεμηθούν στερεότυπα που θέλουν τους ηλικιωμένους χαμηλής παραγωγικότητας εργαζομένους; Η προστασία κατά των διακρίσεων λόγω ηλικίας μπορεί να διευκολύνει την απασχόληση των γηραιότερων εργαζομένων.

Η αγορά εργασίας πρέπει να δημιουργήσει θέσεις εργασίας που να ανταποκρίνονται στην κατάσταση των ηλικιωμένων εργαζομένων. Στις σημερινές συνθήκες οι ευκαιρίες απασχόλησης των ηλικιωμένων, καθώς και η κουλτούρα των επιχειρήσεων δεν ευνοούν μια τέτοια τάση –η πολιτική των τελευταίων είναι να ανανεώνουν το προσωπικό τους και μάλιστα το ενθαρρύνει ο ίδιος ο νομοθέτης (άρθρο 8 εδ. β' ν. 3198/1955²⁶). Οι επιχειρήσεις δεν έχουν ανάγκη να προσλάβουν ηλικιωμένους εργαζομένους, ούτε το επιθυμούν. Ο παραμερισμός της διακοπής της σύμβασης εργασίας λόγω ηλικίας του μισθωτού είναι αναγκαίος για την προώθηση της απασχόλησης των ώριμων σε ηλικία εργαζομένων –ακόμη, να είναι παράνομη η αξιολόγηση με βάση το κριτήριο της ηλικίας²⁷. Οι εργαζόμενοι κάποιας ηλικίας που χάνουν την εργασία τους,

²³ Βλ. B.I.T., La sécurité sociale à l'horizon 2000, Genève, 1984, σ. 61. Ο εργοδότης θα πρέπει να αποδεικνύει ότι ο εργαζόμενος δεν είναι ικανός να εκτελέσει καμία εργασία, πριν τον εξαναγκάσει να συνταξιοδοτηθεί. Θα πρέπει να θεσμοθετηθεί μια υποχρέωση ανακύκλωσης των ηλικιωμένων εργαζομένων, προσαρμοσμένη στη βιολογική εξέλιξη των ικανοτήτων τους.

²⁴ Βλ. Amauger-Lattes M-C., «Η απασχόληση των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων στη Γαλλία: Ένα επίκαιρο ζήτημα παρά την κρίση», ΕΕργΔ 2010, σ. 1025.

²⁵ Βλ. Borgetto M., «La portée juridique de la notion d'accompagnement», RDSS 2012, σ. 1029.

²⁶ Βλ. Στεργίου Α., Δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης, Σάκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, σ. 954. Δυνατότητα απομάκρυνσης εργαζομένων που συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης.

²⁷ Βλ. Amauger-Lattes, «Η απασχόληση των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων στη Γαλλία: Ένα επίκαιρο ζήτημα παρά την κρίση», ό.π., σ. 1027. Οι επιχειρήσεις οφείλουν να δεσμεύονται όσον αφορά την απασχόληση των ηλικιωμένων.

είναι σχεδόν αδύνατον να επανέλθουν σ' αυτήν. Η αύξηση των ορίων ηλικίας για συνταξιοδότηση δεν έχει νόημα αν οι ηλικιωμένοι εργαζόμενοι δεν μπορούν να παραμείνουν στην αγορά εργασίας. Ειδικά, τα βάρη μεταφέρονται από το συνταξιοδοτικό σύστημα σε άλλα συστήματα κοινωνικής προστασίας (ανεργία, αναπηρία, αλληλεγγύη).

Από την άλλη, σοβαρή παράμετρος της επιμήκυνσης του επαγγελματικού ορίζοντα των ατόμων αποτελεί η βαρύτητα των εργασιών. Το επίπονο των καθηκόντων θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, όταν πρόκειται για εργαζομένους κάποιας ηλικίας, για να γίνονται οι κατάλληλες προσαρμογές (εργονομικές διευθετήσεις, μερική απασχόληση). Από αυτή την άποψη, η τεχνολογία μπορεί να αποδειχθεί ευεργετική, προσφέροντας τις πρόσφορες λύσεις. Ένα πρόσθετο εμπόδιο, η άρση του οποίου επιβάλλεται, είναι η πρόσβαση των ηλικιωμένων στην επιμόρφωση/ εκπαίδευση των εργαζομένων. Σ' ένα κόσμο διαρκώς μεταβαλλόμενο, η ανανέωση των δεξιοτήτων είναι αναγκαίος όρος για τη διατήρηση της θέσης εργασίας ή την ανεύρεση μιας νέας. Στην προοπτική μιας αύξησης των ορίων ηλικίας, οι πιο ηλικιωμένοι δεν θα πρέπει να υστερούν στο σημείο αυτό, αλλά να επωφελούνται εξίσου των ευκαιριών δια βίου μάθησης.

III. Η δαμόκλειος σπάθη των οικονομικών επιπτώσεων

Η δημογραφική γήρανση -για την ακρίβεια ο δείκτης δημογραφικής εξάρτησης²⁸- συνεπάγεται σοβαρές οικονομικές επιβαρύνσεις για τα συνταξιοδοτικά συστήματα. Ο πιο απλός τρόπος για τον προσδιορισμό της ελάχιστης ηλικίας είναι ο προσδιορισμός της ratio των ετών σύνταξης προς τα έτη εργασίας για το μέσο συνταξιούχο. Στις αναπτυγμένες χώρες, κρίνεται ότι η αναλογία αυτή πρέπει να είναι πρόχειρα 20 έτη σύνταξης προς 40 έτη εργασίας, δηλαδή ένα προς δύο²⁹. Έτσι, οι συνταξιούχοι μπορούν να περάσουν περίπου το ένα τέταρτο της ζωής τους με σχετικά καλή υγεία, διάγοντας έναν ενεργό από κάθε άποψη βίο.

Από οικονομική σκοπιά, οι οικείες αναλύσεις είναι τουλάχιστον καταστροφολογικές³⁰. Οι δημογραφικές προβολές εμφανίζονται να είναι ικανές να προκαλέσουν μια σοβαρή οικονομική «κρίση» στις σύγχρονες οικονομίες. Ωστόσο, μελέτες απέδειξαν ότι τα οικονομικά μεγέθη είναι λιγότερο ευαίσθητα απέναντι στα ποσοστά εξάρτησης, απ' ό,τι απέναντι στα ποσοστά οικονομικής ανάπτυξης. Μ' ένα σχετικά μέτριο ποσοστό ανάπτυξης, η γήρανση δεν θα προκαλέσει καμία νέα κρίση^{31,32}.

Πολλοί υποστηρίζουν και αληθεύει, σε μεγάλο βαθμό, ότι δεν είναι οι δημογραφικοί δείκτες, αλλά τα ποσοστά οικονομικής ανάπτυξης που θα προσδιορίσουν τη μελλοντική φύση της σύνταξης³³.

²⁸ Ο δείκτης δημογραφικής εξάρτησης από 39% το 2022 θα αυξηθεί σε 74.4% το 2050 και μετά θα μειωθεί το 2070, σταθεροποιούμενος στο 63%. Από το δείκτη δημογραφικής εξάρτησης (άτομα σε ηλικία εργασίας 15-64 προς άτομα άνω των 65 ετών) συναρτάται η αναλογία εργαζομένων/ συνταξιούχων²⁸ που κυρίως ενδιαφέρει την κοινωνική ασφάλιση. Η μόνη ηλικιακή ομάδα που αυξάνεται και θα συνεχίσει να αυξάνεται, είναι εκείνη των 65 ετών και άνω.

²⁹ Βλ. Gillion/Turner/Bailey/Latulippe, Social Security Pensions. Development and reform, ό.π., σ. 439.

³⁰ Κάποιοι καταστροφολόγοι κάνουν για ανθρωποφαγία των νέων από τους ηλικιωμένους.

³¹ Βλ. Schulz J., ό.π., σ. 99.

³² Το πρόβλημα είναι ότι τα συγκεντρωμένα κεφάλαια είναι εκείνα που επιθυμούν να επωφεληθούν της όποιας οικονομικής ανάπτυξης με αύξηση της κερδοφορίας.

³³ Βλ. Schulz J., ό.π., σ. 97.

Από την πλευρά της, η οικονομική ανάπτυξη, όπως ορθά επισημάνθηκε, εξαρτάται από πολλούς και διάφορους παράγοντες κι όχι μόνο, όπως κάποιοι επιμένουν, από την αποταμίευση και τις επενδύσεις (λ.χ. η τεχνολογία είναι ένα συγκριτικό πλεονέκτημα). Το ελάχιστο που θα μπορούσε να πει κανείς εδώ, είναι ότι η συζήτηση είναι πολυπρισματική. Για μας, μια μελλοντική (ενδογενεακή) δικαιότερη κατανομή του πλούτου είναι ικανή να κρίνει την τύχη της τρίτης και τέταρτης ηλικίας. Η καταπολέμηση των οικονομικών ανισοτήτων είναι η μόνη ευκαιρία για την άνθιση του κοινωνικού κράτους.

Πρόσφατα, η δημογραφική γήρανση και η συνακόλουθη αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης συνδέθηκε με τη δημοσιονομική πειθαρχία. Λ.χ. τα ελληνικά Μνημόνια εξάρτησαν τη δημοσιονομική εξυγίανση της χώρας από την κατάργηση των πρόωγων συνταξιοδοτήσεων. Ομοίως, στη Γαλλία, αποτέλεσε πολιτική επιλογή η αναγωγή της δημοσιονομικής ισορροπίας ως θεμέλιου του νόμου της 14^{ης} Απριλίου 2023 που αυξάνει σταδιακά από 1^η Σεπτεμβρίου 2023 το όριο ηλικίας για τη χορήγηση πλήρους σύνταξης από τα 62 στα 64 έτη, μέχρι το 2030³⁴. Στη στροφή αυτή, σημαντικό ρόλο παίζουν οι νέες επιλογές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είμαστε μάρτυρες μιας υποταγής των κοινωνικών πολιτικών στον οικονομικό συντονισμό της Ένωσης, στον έλεγχο των δημοσίων δαπανών. Ανιχνεύουμε μια τάση για βιωσιμότητα της δημόσιας δαπάνης και ευελιξίας της εργασίας, προκειμένου να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα των εθνικών οικονομιών. Έτσι, οι δημοσιονομικοί εξαναγκασμοί οδηγούν κατά βάση σε «αποκοινωνικοποίηση» της κοινωνικής διακυβέρνησης³⁵.

Το όριο ηλικίας είναι μια σημαντική παράμετρος του συνταξιοδοτικού συστήματος. Το κόστος όμως των συντάξεων εξαρτάται κι από άλλες παραμέτρους. Η προκρινόμενη αύξηση ορίων ηλικίας, αφενός είναι αποκομμένη (αδικαιολόγητα) από τους λοιπούς παράγοντες που επιδρούν στη βιωσιμότητα του συστήματος, αφετέρου συμβαδίζει με την αντίληψη περί νέου κοινωνικού κράτους, όλο και πιο περιορισμένου και ιδιωτικοποιημένου. Γενικά, παρατηρούμε ότι ο ελεύθερος χρόνος των εργαζομένων, με τα νέα σχήματα ευελιξίας των επιχειρήσεων, καθώς και τα έτη ανάπαυσης των συνταξιούχων, με την επάνοδό τους στην αγορά εργασίας, όλο και περισσότερο συρρικνώνονται. Τα πάντα υποτάσσονται στην οικονομική διακυβέρνηση. Με μια δόση υπερβολής, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η αύξηση των ορίων ηλικίας με τη σύνδεσή τους με τη βιολογική διάσταση (προσδόκιμο όριο ζωής) συνιστά «αληθινή πολιτιστική αντεπανάσταση».

Ο αυτόματος μηχανισμός ανακαθορισμού των ορίων ηλικίας, που θα δούμε αμέσως παρακάτω, αποβλέπει, όπως διακηρύσσεται, στην άμεση αντιμετώπιση των πρόσθετων δαπανών του συστήματος, στην περίπτωση της αύξησης του προσδόκιμου ορίου ζωής. Ωστόσο, το μέτρο αυτό κινείται μάλλον στα τυφλά. Πώς λειτουργεί ακριβώς; Τα όρια ηλικίας θα αυξηθούν λαμβανομένων υπόψη και των άλλων παρόντων που καθορίζουν τη βιωσιμότητα του συστήματος (λ.χ. οικονομική ανάπτυξη, ανεργία); Οι λοιπές παράμετροι του συνταξιοδοτικού συστήματος θα μείνουν αμετάβλητοι; Θα υπάρξει ένας συνδυασμός μέτρων, ώστε να μην μεταφερθεί όλο το βάρος της

³⁴ Βλ. «Μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος στην Γαλλία. Μια πολλαπλή κρίση νομιμοποίησης», ό.π., σ. 178. Τα ελλείμματα δικαιολογούνται από τη χαμηλή οικονομική ανάπτυξη.

³⁵ Βλ. Lefebvre A., «Les transformations de l'Europe sociale par l'Union économique et monétaire», Droit Social 2024, σ. 824.

μεταρρύθμισης στην αύξηση των ορίων; Μπορεί να μην επέλθει κανένας επανακαθορισμός αν και το προσδόκιμο όριο ζωής μεταβλήθηκε; Είναι στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης να ενεργοποιήσει το μηχανισμό³⁶; Πληθώρα ερωτημάτων και αποριών που επιτυγχάνουν να τροφοδοτήσουν την αβεβαιότητα και την αυθαιρεσία.

IV. Η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης

Μετά τις πρόσφατες αλλαγές (ν. 3863/10, 3996/11, 4093/12, 4336/15) τα όρια ηλικίας, όπως και ο χρόνος ασφάλισης, αυξήθηκαν, ενοποιήθηκαν και απλοποιήθηκαν. Ειδικότερα, τα νέα όρια αφορούν δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, όλους τους φορείς, συμπεριλαμβανομένων του ΟΓΑ, του ΝΑΤ, της Τράπεζας της Ελλάδος, καθώς και τους υπαλλήλους της Βουλής. Ειδικότερα, με το ν. 4093/12 –όπως επιταχύνθηκε με τον ν. 4336/15³⁷– άλλαξε το «πρόσωπο της σύνταξης».

Από 1.1.2013 και μετά απαιτείται πλέον η συμπλήρωση 15 ετών ασφάλισης (4500 HE) και του 67ου έτους της ηλικίας. Η εναλλακτική περίπτωση του 62ου προϋποθέτει μακρύ χρόνο ωρίμανσης 40 ετών –πιθανόν 33 ετών μετά την αναγνώριση με εξαγορά, κατ' ανώτατο όριο, επτά (7) πλασματικών ετών³⁸. Δεδομένης της καθυστερημένης εισόδου των νέων στην αγορά εργασίας, λόγω των υψηλών ποσοστών ανεργίας και του γενικευμένου φαινομένου της ανασφάλιστης εργασίας, δύσκολα κανείς συμπληρώνει 40 έτη ασφάλισης στο 62°. Στην πραγματικότητα, ωθείται το όριο πέραν του έτους αυτού της ηλικίας, πλησιάζοντας το 67ο. Το ελληνικό σύστημα όχι μόνο αύξησε τα γενικά όρια συνταξιοδότησης, αλλά έκλεισε και πολλά μονοπάτια που οδηγούσαν στην πρόωρη έξοδο. Φυσικά, όταν γίνεται λόγος για όρια συνταξιοδότησης, πρόκειται για τα ελάχιστα, κάτω από τα οποία δεν μπορεί να θεμελιωθεί κανένα δικαίωμα σε σύνταξη. Ανώτερα όρια υπάρχουν, κατά κάποιο τρόπο, κυρίως στην απασχόληση στο Δημόσιο. Εκεί, η συνταξιοδότηση συνδέεται με το όριο αποχώρησης από την υπηρεσία ή με την αποστρατεία.

Ο νομοθέτης πρόβλεψε επίσης την περίπτωση μειωμένης σύνταξης στο 62° έτος της ηλικίας με 4.500 ημέρες εργασίας. Για τη μειωμένη σύνταξη –πρόκειται για πρόωρη με μειωμένο ποσό σύνταξης– απαιτείται η συμπλήρωση της ειδικής προϋπόθεσης των 100 ημερών ασφάλισης ανά έτος την τελευταία πενταετία πριν από το έτος υποβολής της αίτησης. Η προηγούμενη απαίτηση ύπαρξης ενεργού δεσμού επιχειρεί να δυσχεράνει την πρόσβαση σε αυτήν. Κατά την άποψη μας, δεν δικαιολογείται, γιατί βρίσκεται εκτός λογικής του συστήματος. Γενικά, κατά τον χρόνο υποβολής της αίτησης, δεν απαιτείται να διατηρείται η ισχύς της ασφάλισης. Η τελευταία είναι σημαντική κυρίως για τη συμπλήρωση οποτεδήποτε του αναγκαίου χρόνου προς θεμελίωση του δικαιώματος³⁹.

³⁶ Αν θεωρηθεί ως είδος νομοθετικής εξουσιοδότησης, τότε πρέπει να κριθεί αόριστη.

³⁷ Η μετάβαση ολοκληρώθηκε το 2021, με αποτέλεσμα από το 2022 και έπειτα όλοι οι ασφαλισμένοι να έχουν ενιαία όρια.

³⁸ Για τους δημοσίους υπαλλήλους, ο μέχρι 5 έτη πλασματικός χρόνος παιδιών δεν υπάγεται στον περιορισμό των 7 ετών.

³⁹ Ο ν. 6298/1934 έθετε ως προϋπόθεση το «μη εξ εργασίας εισόδημα άνω του υπό του νόμου καθοριζομένου μεγέθους». Βλ. Αγαλλόπουλο, Κοινωνικά Ασφαλίσεις, ό.π., σ. 269.

Τα γενικά όρια ηλικίας δεν κρίνονται μόνο αυτοτελώς, αλλά κι από τη δυνατότητα παράκαμψής τους μέσω των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων. Παλαιότερα, το πλήθος των ειδικών εξαιρέσεων οδηγούσε κατ' ουσία στη μείωση του γενικού ορίου ηλικίας. Σήμερα, οι πρόωρες συνταξιοδοτήσεις έχουν περιοριστεί αρκετά σε περιπτώσεις που εμφανίζονται δικαιολογημένες από κάποιο σοβαρό λόγο. Ανάμεσά τους, συναντάμε τα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα, τη συνταξιοδότηση μητέρων και χήρων πατέρων ανίκανων για κάθε βιοποριστική εργασία τέκνων, συνταξιοδότηση γονέων ανάπηρων παιδιών, συζύγων και αδελφών αναπήρων, συνταξιοδότηση τυφλών.

Με την τελευταία μεταρρύθμιση εισήχθη στη χώρα μας ένα από τα υψηλότερα όρια ηλικίας που ισχύουν στην Ευρώπη για πλήρη σύνταξη –μαζί με Γερμανία, Δανία, Ιταλία, Ισλανδία, Νορβηγία–, καθώς κι ένας από τους υψηλότερους χρόνους ασφάλισης (40 έτη ασφάλισης) για την ωρίμανση της πλήρους συνταξιοδότησης. Συνήθως, το όριο συνταξιοδότησης κυμαίνεται γύρω στα 65 χρόνια. Στη Γερμανία, το όριο ηλικίας είναι 66 ετών και 2 μηνών (για γεννηθέντες το 1959), ενώ θα αυξάνει κατά 2 μήνες το χρόνο μέχρι το 67^ο για τους ασφαλισμένους γεννηθέντες μετά το 1964. Στη Γαλλία, μετά τη μεταρρύθμιση του 2023, το όριο είναι 62 ετών και 6 μηνών (για γεννηθέντες το 1962) και 62 ετών και 9 μηνών (για γεννηθέντες το 1963), ενώ θα προστίθενται τρεις (3) μήνες ανά έτος μέχρι το 64^ο για πρόσωπα γεννηθέντα μετά το 1968. Η Δανία είναι η χώρα όπου το όριο ηλικίας συνταξιοδότησης θα φτάσει σταδιακά τα 70 έτη, με τη μεταρρύθμιση να προβλέπει αύξηση στα 68 το 2030, στα 69 το 2035 και στα 70 το 2040. Το νέο όριο αφορά όσους έχουν γεννηθεί μετά τις 31 Δεκ. 1970 και συνδέεται με το προσδόκιμο ζωής, το οποίο θα επανεξετάζεται κάθε πέντε χρόνια. Πάντως, σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι εργαζόμενοι μπορούν να συνταξιοδοτηθούν και πριν τη συμπλήρωση του ελάχιστου ορίου, λ.χ. ένας στους τρεις ή τέσσερις εργαζομένους, στο Βέλγιο, τη Γαλλία, τη Γερμανία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία. Ομοίως, στη Δανία και τη Νορβηγία, με υψηλά όρια ηλικίας, πολλοί εργαζόμενοι αποχωρούν από την εργασία τους πρόωρα μέσω παροχών αναπηρίας ή ειδικών προγραμμάτων εθελουσίας εξόδου.

Στην Ελλάδα, τα όρια αυξήθηκαν το 2012 και 2015, χωρίς κάποια ρητή (ή έστω έμμεση) αναφορά σε δημογραφικά δεδομένα (στο προσδόκιμο όριο ζωής). Αποτέλεσαν μια από τις παραμέτρους ενός δεινοπαθούντος συστήματος εν μέσω κρίσης δημοσίου χρέους και δημοσιονομικής προσαρμογής. Το πρόβλημα ήταν κυρίως η κατάργηση των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων που μείωναν το πραγματικό όριο ηλικίας στο 60^ο από το 65^ο που ήταν γενικά. Η κατάργηση των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων ήταν η χρυσή ευκαιρία για την αύξηση και των γενικών ορίων. Ουσιαστικά, ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός –που οφειλόταν κυρίως, κατά την άποψη μας, σε πολλές άλλες αιτίες– απορρόφησε την όλη συζήτηση περί σκοπιμότητας αύξησης των ορίων ηλικίας με βάση το προσδόκιμο όριο.

Να θυμίσουμε ότι τα διεθνή κείμενα δεν εμπεριέχουν συνήθως προβλέψεις για τα ελάχιστα όρια ηλικίας, γιατί το προσδόκιμο όριο ζωής γνωρίζει εθνικές ιδιαιτερότητες. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η αύξηση του γενικού ορίου για συνταξιοδότηση στο 67^ο (ν. 4093/12) θέτει υπό δοκιμασία τα ελάχιστα όρια της Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας (ΔΣΕ) Νο 102. Ειδικότερα, η ΔΣΕ Νο 102 του 1952 (άρθρο 26 παρ. 2 κυρωτικού νόμου 3251/1955) κατοχυρώνει, ανάμεσα στις ελάχιστες εγγυήσεις της κοινωνικής ασφάλισης, το 65^ο έτος ως ανώτατο όριο ηλικίας για την προστασία των γηρατειών. Ωστόσο, οι αρχές μπορούν να ορίζουν μεγαλύτερη ηλικία, «*λαμβανομένης υπ'*

όψιν της ικανότητας προς εργασία των ηλικιωμένων προσώπων εις την περί ης χώραν» (άρθρο 26, παρ. 2). Δηλαδή, σύμφωνα με τη ΔΣΕ, οποιαδήποτε αύξηση δεν εξαρτάται από το προσδόκιμο ζωής, αλλά από την ικανότητα των ηλικιωμένων να συνεχίζουν να εργάζονται.

Το άρθρο 29 της Διεθνούς Σύμβασης προβλέπει ότι : «1. Η περί ης το άρθρον 28 παροχή δέον όπως διά τον καλυπτόμενον κίνδυνον χορηγείται τουλάχιστον: α) εις τον προστατευόμενον τον έχοντα διανύσει, προ της επελεύσεως του κινδύνου, τας κατά καθωρισμένους κανόνας, χρονικάς προϋποθέσεις δυναμένας να ορισθούν είτε εις χρόνον εισφορών, ή απασχολήσεως 30 ετών, είτε εις χρόνον διαμονής 20 ετών, β) εφ' όσον προστατεύεται κατ' αρχήν άπας ο εργαζόμενος πληθυσμός, εις τον προστατευόμενον τον συμπληρώσαντα καθωρισμένον χρόνον υπαγωγής εις την ασφάλισιν και υπέρ ου κατεβλήθη κατά την παραγωγικήν περίοδον της ζωής του, ο καθορισθείς μέσος ετήσιος αριθμός εισφορών. 2. Εις ην περίπτωση η χορήγησις της περί ης η παρ. 1 παροχής εξαρτάται εκ της συμπληρώσεως ενός ελάχιστου αριθμού εισφορών ή χρόνου απασχολήσεως, δέον όπως εξασφαλίζεται μειωμένη παροχή τουλάχιστον: α) εις τον προστατευόμενον τον έχοντα διανύσει, προ της επελεύσεως του κινδύνου, συμφώνως προς καθωρισμένους κανόνας, περίοδον υπαγωγής εις την ασφάλισιν ή καταβολής εισφορών ή απασχολήσεως 15 ετών. β) οσάκις, κατ' αρχήν, προστατεύεται άπας ο εργαζόμενος πληθυσμός, εις τον προστατευόμενον τον συμπληρώσαντα καθωρισμένον χρόνον υπαγωγής εις την ασφάλισιν και υπέρ ου κατεβλήθη, κατά την παραγωγικήν περίοδον της ζωής του, το ήμισυ καθωρισθέντος μέσου ετησίου αριθμού εισφορών κατά το εδάφιον β' της παρ.1 του παρόντος άρθρου».

Σύμφωνα με την Επιτροπή Εμπειρογνομόνων για την εφαρμογή των Συμβάσεων και των Συστάσεων (Social Security Protection in old age, 1989), για να είναι επιτρεπτό το 67ο της ηλικίας (οποιοδήποτε όριο άνω του 65^{ου}) ως όριο συνταξιοδότησης, θα πρέπει οι κάτοικοι που είναι άνω των 67 ετών να ανέρχονται τουλάχιστον στο 10% του συνόλου των κατοίκων ηλικίας μεταξύ 68 και 83 ετών⁴⁰. Γενικά, το όριο αυτό –μάλλον χαμηλό στην εποχή μας– φαίνεται να επαληθεύεται στην περίπτωση της χώρας μας. Μια παρατήρηση που επιβάλλεται να γίνει είναι ότι η Σύμβαση εστιάζει, όπως προαναφέραμε, στην ικανότητα προς εργασία των ηλικιωμένων, ενώ κρίνουμε ορθότερη την προτίμηση του κριτηρίου της υγείας των μεγαλύτερων σε ηλικία προσώπων.

Ο νομοθέτης συχνά ωθεί τους ασφαλισμένους στα γενικά όρια ηλικίας κατά τρόπο έμμεσο. Έτσι, ανάμεσα στους έμμεσους τρόπους αποθάρρυνσης της πρόωρης συνταξιοδότησης είναι η αύξηση του απαιτούμενου χρόνου ασφάλισης, καθώς και η εξάρτηση του ποσού της εθνικής σύνταξης από διάφορες προϋποθέσεις διαμονής ή ασφάλισης. Ακόμη, ο νομοθέτης, για να αποτρέψει την προσφυγή στην πρόωρη συνταξιοδότηση, στο 62^ο έτος με τουλάχιστον 15 έτη ασφάλισης, προβλέπει διάφορες «ποινές» που συνίστανται στη μείωση κατά 1/200 για κάθε μήνα που υπολείπεται από το όριο ηλικίας για πλήρη σύνταξη. Η εξάρτηση του ύψους της σύνταξης από τον διανυθέντα χρόνο ασφάλισης είναι ικανή να επηρεάσει την απόφαση για υποβολή αίτησης συνταξιοδότησης. Συνήθως, οι ασφαλισμένοι ενδιαφέρονται όχι μόνο να συνταξιοδοτηθούν, αλλά και να λάβουν ένα αξιοπρεπές ποσό σύνταξης, όσο το δυνατόν εγγύτερα στον τελευταίο μισθό τους.

Μπορεί, στην Ελλάδα, η αύξηση των ορίων ηλικίας να έγινε υπό την πίεση του δημοσιονομικού

⁴⁰ Βλ. Αγγελοπούλου Ο., «Οι νέες ρυθμίσεις του ν. 4093/12 για τα όρια ηλικίας», ΕΔΚΑ 2013, σ. 8 και 9.

εκτροχιασμού και να αποτελούσε μνημονιακή υποχρέωση, ωστόσο, υπάρχει ως επιλογή στις χώρες του ΟΟΣΑ. Στις ευρωπαϊκές νομοθεσίες διαφαίνεται τάση –με διαφορετική ταχύτητα– για αύξηση των ορίων ηλικίας, ενώ συγχρόνως επιμηκύνεται ο απαιτούμενος χρόνος ασφάλισης. Τα συστήματα όλο και μειώνουν το βάρος των δημοσίων συντάξεων, ενώ αυξάνουν το μερίδιο του ιδιωτικού τομέα, με αποτέλεσμα την όξυνση των ανισοτήτων. Ωστόσο, οι συγκρίσεις κρύβουν συχνά παγίδες, αφού ποικίλουν οι όροι πρόσβασης στη σύνταξη λόγω γήρατος, η διάρκεια του απαιτούμενου χρόνου ασφάλισης, τα ποσοστά αναπλήρωσης των συντάξεων⁴¹. Να προσθέσουμε ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή τάχθηκε ευθέως υπέρ της ενοχοποίησης της δημογραφικής γήρανσης. Στο πλαίσιο μιας φιλικής προς τη δημοσιονομική εξυγίανση πολιτικής, η *Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνέστησε τη σύνδεση της ηλικίας συνταξιοδότησης με την αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής*⁴². Πρόσφατα, η Ε.Ε. βλέπει ως απάντηση στο δημογραφικό το ενδεχόμενο της αύξησης του ορίου ηλικίας –οδεύουμε ολοταχώς προς τα 70–, καθώς και της μείωσης του ποσοστού αναπλήρωσης των συντάξεων.

V. Η στάση της νομολογίας απέναντι στον ανακαθορισμό των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης

Η μέχρι σήμερα νομολογία ασχολήθηκε περισσότερο με ζητήματα μετάβασης και πρόωρων συνταξιοδοτήσεων παρά με την ίδια την αύξηση των ορίων ηλικίας. Ειδικότερα, εναποθέτει τη σχετική απόφαση στη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη. Τη θεωρεί βασικό μέτρο για την αποκατάσταση της βιωσιμότητας του συστήματος (κύρια περιμετρική παρέμβαση). Όπως δέχεται, *ο επανακαθορισμός των προϋποθέσεων θεμελίωσης του ασφαλιστικού δικαιώματος, όπως η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, εν προκειμένω με το ν. 4336/2015, συγκαταλέγεται μεταξύ των αναγκαίων μέτρων που μπορεί να λάβει ο νομοθέτης για την προστασία της βιωσιμότητας του οικείου ασφαλιστικού φορέα και τη διασφάλιση της ακεραιότητας του ασφαλιστικού κεφαλαίου, όταν διαπιστώνει μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που εγκυμονεί κινδύνους για την βιωσιμότητά του.*

Όταν μάλιστα ο επανακαθορισμός αποβλέπει στην κατάργηση των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων και σύντμησης της μετάβασης σ' ένα νέο σύστημα, ο δικαστής δεν φαίνεται να έχει κανένα ενδιαφέρον για τη συνταγματικότητα του μέτρου. Έτσι, κρίθηκε ότι οι ρυθμίσεις του ν. 4336/2015 περί της σταδιακής αύξησης των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης *αποβλέπουν πρωτίστως στον εξορθολογισμό του συνταξιοδοτικού συστήματος με την αποτροπή των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων πριν από τη νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης και δευτερευόντως στην εξοικονόμηση πόρων, συνεπώς, εξυπηρετούν σκοπό δημοσίου συμφέροντος και όχι απλώς το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου*⁴³. Πολύ ορθώς, πάντως, αποδεδειγμένη μια τόσο σημαντική νομοθετική απόφαση από το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου. Δεν αυξάνεται το όριο ηλικίας, απλώς για την εξοικονόμηση χρημάτων.

⁴¹ Βλ. CLEIS, *Agés légaux de départ à la retraite dans les pays européens*, διαθέσιμο στο https://www.cleiss.fr/docs/ages_retraite.html (πρόσβαση: 20.10.2025).

⁴² Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Λευκή βίβλος. Ατζέντα για επαρκείς, ασφαλείς και βιώσιμες συντάξεις*, COM (2012) 55 τελικό.

⁴³ Βλ. ΣτΕ 3281/2017, ΔΕφΘεσ 674/2025.

Η αύξηση δε αυτή είναι δυνατή όχι μόνο για το μέλλον αλλά και για το παρελθόν, υπό την έννοια ότι μπορεί να καταλαμβάνει και ήδη θεμελιωμένα δικαιώματα, εφόσον βέβαια τηρείται η αρχή της αναλογικότητας⁴⁴ και, παρότι συνιστά μία επί το δυσμενέστερον μεταβολή των προϋποθέσεων χορήγησης ασφαλιστικών παροχών, δεν απαγορεύεται, κατ' αρχήν, από το άρθρο 22 παρ. 5 Συντάγματος, *εφόσον προκύπτει αιτιολογημένα ότι με την επέμβαση αυτή μπορεί να διασφαλισθεί η διατηρησιμότητα του ασφαλιστικού κεφαλαίου*. Σύμφωνα με την αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης, όπως γίνεται δεκτή από το Συμβούλιο της Επικρατείας, το δικαστήριο οφείλει να προβεί σε μια αιτιολογημένη στάθμιση των συμφερόντων που αντιπαρατίθενται στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Η νομολογία οφείλει να εμείνει σθεναρά στην απαίτηση προηγούμενης σύνταξης αναλογιστικής μελέτης, όταν μάλιστα πρόκειται για αύξηση των γενικών ορίων ηλικίας (με αναφορές και στη EUROSTAT). Πρόκειται για μια σημαντική παράμετρο του συστήματος που είναι ικανή να θίξει την ουσία μιας ανθρώπινης ζωής, που δεν θα μπορούσε να αλλάξει αψήφιστα, αδικαιολόγητα και ατεκμηρίωτα. Αυτά ισχύουν ιδιαίτερα μετά τις αποφάσεις της Ολομ. ΣτΕ 1889-1891/2019 που αποφάνθηκαν ότι πριν από κάθε μεγάλη μεταρρύθμιση απαιτείται αναλογιστική μελέτη που αποτελεί ουσιώδη όρο για την εγκυρότητά της. Η ελάχιστη ηλικία έχει σημαντικές συνέπειες στη βιωσιμότητα του συστήματος, η οποία όμως θα μπορούσε να αντισταθμιστεί από άλλες παραμέτρους, όπως τα ποσοστά αναπλήρωσης. Ακόμη, το κόστος της αύξησης του προσδόκιμου ζωής θα μπορούσε να αντισταθμιστεί με την οικονομική ανάπτυξη -άλλωστε, παρατηρούμε αντιφατικές πολιτικές που, από τη μια μεριά, μειώνουν τα ποσοστά των εισφορών και, από την άλλη, αυξάνουν τα όρια ηλικίας λόγω επιδείνωσης της συνταξιοδοτικής δαπάνης.

Το ζήτημα πιθανόν να τίθεται διαφορετικά, όταν πρόκειται για κατάργηση πρόωγων συνταξιοδοτήσεων που εμφανίζονται αδικαιολόγητες⁴⁵. Στην περίπτωση τους, ασκείται ένας οριακός δικαστικός έλεγχος ως προς το βάσιμο της αιτιολογίας. Μια αυθόρμητη παρατήρηση: η επίκληση της ανάγκης «εξορθολογισμού» εμφανίζεται σ' ένα βαθμό ασαφής αν δεν συνοδεύεται με περαιτέρω εξηγήσεις. Η διάκριση ανάμεσα στο ορθολογικό και ανορθολογικό, πολλές φορές, εξαρτάται από την οπτική γωνία που υιοθετούμε.

Τίθεται το κρίσιμο (και δύσκολο) ερώτημα αν η ανωτέρω ελευθερία του νομοθέτη για ανακαθορισμό των ορίων ηλικίας, ενόψει της διατήρησης της βιωσιμότητας του συστήματος, συναντά ένα ακραίο όριο που δεν μπορεί να υπερβεί, χωρίς να παραβιάσει το Σύνταγμα. Η νομοθετική ελευθερία δεν θα ήταν δυνατόν να είναι απεριόριστη. Πράγματι, συναντά ως ύστατο όριο εκείνο το σημείο όπου ουσιαστικά αναιρείται η απόλαυση του ίδιου δικαιώματος για σύνταξη από την πλειοψηφία των ασφαλισμένων. Επιχειρώντας να ποσοτικοποιήσουμε το όριο αυτό, θα λέγαμε ότι, όταν η διαφορά ανάμεσα στο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης και το προσδόκιμο ζωής είναι περίπου κάτω της δεκαετίας, τότε παραβιάζεται ο ελάχιστος σεβασμός της ανταποδοτικότητας.

Ακόμη, η αύξηση γίνεται δεκτή, αρκεί να είναι σύμφωνη με τις λοιπές διατάξεις του Συντάγματος, και, ιδίως, την αρχή της ισότητας των πολιτών γενικώς, αλλά και, ειδικότερα, την αρχή της ισότητας

⁴⁴ Βλ. ΣτΕ 3281/2017 (7μ.), σκ. 15, ΣτΕ (Ολ.) 734/2016, σκ. 11, ΣτΕ 3613/2013, σκ. 6, ΔΕφΘεσ 674/2025, σκ. 11.

⁴⁵ Βλ. ΔΕφΘεσ 674/2025, σκ. 15.

των πολιτών κατά τη συμμετοχή τους στα δημόσια βάρη, ώστε να αξιώνεται από τους ασφαλισμένους και συνταξιούχους η τήρηση της υποχρέωσης για κοινωνική αλληλεγγύη, τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, προσέτι δε να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας και να μην παραβιάζεται η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης⁴⁶. Ενδέχεται, πάντως, η μη πρόβλεψη ικανής περιόδου μετάβασης να δημιουργήσει «αφόρητη κοινωνική ανασφάλεια», παραβιάζοντας την αρχή της εμπιστοσύνης, όπως κι εκείνη της αναλογικότητας⁴⁷.

Αλλοδαπά συνταγματικά δικαστήρια, όπως το Conseil Constitutionnel (Décision N° 2023-849 du 14 avril 2023)⁴⁸, δέχθηκαν τη συνταγματικότητα της αύξησης των ορίων ηλικίας –και παλαιότερα και ενόψει του τελευταίου νόμου του 2023. Σύμφωνα με το σκεπτικό του, ο νομοθέτης διαθέτει ελευθερία –ανάμεσα στα μέσα και ο ορισμός του ελάχιστου ορίου ηλικίας– για να ικανοποιήσει το δικαίωμα στη σύνταξη. Ο συνταγματικός δικαστής αποφάνθηκε ότι ο νομοθέτης μπορεί να αυξήσει τα όρια ηλικίας, για να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα του διανεμητικού συστήματος, καθώς και για να διαιωνίσει την ικανότητα καταβολής των συντάξεων.

VI. Αυτόματος μηχανισμός ανακαθορισμού των ορίων ηλικίας: η επάνοδος της βιολογικής διάστασης και το δημοκρατικό έλλειμμα

Μετά το 2010, το διανεμητικό σύστημα πλοηγείται πλέον αυτόματα με βάση το προσδόκιμο ζωής (περιοδικός ανακαθορισμός ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης). Από την έννοια της νομοθετικής μεταρρύθμισης (έκφραση δημοκρατικού διαλόγου) μεταβήκαμε στην αυτόματη πλοήγηση (τεχνοκρατικός λόγος). Η νομοθετική καθιέρωση των Μηχανισμών Αυτόματης Αναπροσαρμογής υπαγορεύτηκε κυρίως από δημοσιονομικούς λόγους. Αποσκοπούν στο να γίνει όσο πιο γρήγορα και πολιτικά πιο ανώδυνη η αναπροσαρμογή των παραμέτρων του συνταξιοδοτικού συστήματος (και ειδικότερα του ορίου ηλικίας)⁴⁹. Στηρίζεται σε μια δημοκρατική δυστοπία. Για να αποφευχθούν οι ανεπιθύμητες αντιδράσεις και η «ευθυνοφοβία» των βουλευτών μπροστά στο πολιτικό κόστος της μεταρρύθμισης –ο λεγόμενος πολιτικός κίνδυνος της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης–, καθιερώθηκε μηχανισμός που παρακάμπτει το Εθνικό Κοινοβούλιο και το δημόσιο διάλογο. Τα όρια ηλικίας αυξάνουν –γιατί αυξάνει το προσδόκιμο ζωής– με μια «διαπιστωτική» Υπουργική Απόφαση. Μια τόσο σημαντική απόφαση για τις ζωές των πολιτών μετατρέπεται σε απλή στατιστική αποτύπωση. Μηχανισμούς αυτόματης αναπροσαρμογής (δηλαδή, περιοδική αναθεώρηση με σύνδεση με το προσδόκιμο όριο ζωής) έχουν θεσπίσει, πέρα από την Ελλάδα, αρκετά κράτη μέλη της Ε.Ε. (Φιλανδία, Βουλγαρία, Εσθονία, Ολλανδία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σουηδία, Πορτογαλία, Κύπρος).

Σύμφωνα με το άρθρο 11, παρ. 3 ν. 3863/2010, «Τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης των ασφαλισμένων των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης και του Δημοσίου, ανεξαρτήτως χρόνου

⁴⁶ Βλ. ΣτΕ 3281/2017 (7μ.), σκ. 15 και 22, 734/2016 (Ολ.), σκ. 11, ΔΕφΘεσ 674/2025, σκ. 11.

⁴⁷ Βλ. Αγγελοπούλου, «Οι νέες ρυθμίσεις του ν. 4093/12 για τα όρια ηλικίας», ό.π., σ. 7.

⁴⁸ Βλ. και Conseil Constitutionnel, 14 Avril 2023, N° 2023-4 (για το σχετικό δημοψήφισμα), Dufour A-C., «Le Conseil constitutionnel n'entrave pas la réforme des retraites», Droit Social 2023, σ. 529.

⁴⁹ Βλ. Koumarios V., «Implementing “Automatic Pilots” for Greek pension reform. Managing the pension crisis against social insurance values», Social Cohesion and Development 17/2022, σ. 37-52.

υπαγωγής στην ασφάλιση, τα οποία προβλέπονται στο άρθρο 10 του παρόντος νόμου και σε καταστατικές ή γενικές διατάξεις νόμων, ανακαθορίζονται κατά τη μεταβολή του προσδόκιμου ζωής του πληθυσμού της χώρας, με σημείο αναφοράς την ηλικία των 65 ετών. Η ισχύς της παραγράφου αυτής αρχίζει από 1.1.2021 και κατά την πρώτη εφαρμογή της, λαμβάνεται υπόψη η μεταβολή της δεκαετίας 2010 έως και 2020. Από 1.1.2024 τα ανωτέρω όρια ανακαθορίζονται ανά τριετία. *Η αναπροσαρμογή των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, γίνεται με κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, που εκδίδεται κατά το τελευταίο έτος κάθε περιόδου με βάση τους σχετικούς δείκτες που προσδιορίζονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και την Eurostat και αφορούν στην επόμενη περίοδο».*

Για το Δημόσιο, κατά το άρθρο 7 του ν. 3865/10, τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης των ασφαλισμένων των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης και του Δημοσίου, ανεξαρτήτως του χρόνου υπαγωγής στην ασφάλιση, τα οποία προβλέπονται στο άρθρο 6 του νόμου αυτού και σε καταστατικές ή γενικές διατάξεις νόμων, *ανακαθορίζονται κατά τη μεταβολή του προσδόκιμου ζωής του πληθυσμού της χώρας, με σημείο αναφοράς την ηλικία των εξήντα πέντε (65) ετών.* Η ισχύς της παραγρ. αυτής αρχίζει από 1.1.2021 και κατά την πρώτη εφαρμογή της, λαμβάνεται υπόψη η μεταβολή της δεκαετίας 2010 έως και 2020. Από 1.1.2024 τα όρια ανακαθορίζονται ανά τριετία. Ο ανακαθορισμός των ορίων ηλικίας γίνεται με ειδικό νόμο, σύμφωνα με το τελευταίο εδάφιο της παρ. 2 του άρθρου 73 του Συντάγματος, που ψηφίζεται κατά το τελευταίο έτος κάθε περιόδου με βάση τους σχετικούς δείκτες που προσδιορίζονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και την Eurostat και αφορούν στην επόμενη περίοδο. Παρατηρούμε ότι, για το Δημόσιο, λόγω της ύπαρξης της διάταξης του άρθρου 73, παρ. 2 Συντ.⁵⁰, απαιτείται ειδικός νόμος και δεν αρκεί νομοθετική εξουσιοδότηση.

Η ισχύς του μηχανισμού αρχίζει το 2021 και κατά την πρώτη εφαρμογή λαμβάνεται υπόψη η δεκαετία 2010 - 2020. Το 2024, ο μηχανισμός παρέμεινε ανενεργός για την πρώτη τριετία, χωρίς να δοθεί καμία εξήγηση για τη μη εφαρμογή της νομοθετικής διάταξης. Το «ανακαθορίζονται» αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο και προς τα άνω και προς τα κάτω. Ωστόσο, ο COVID με τη μείωση του προσδόκιμου ζωής (περίπου κατά 1,5 χρόνο) δεν ενεργοποίησε το μηχανισμό⁵¹. Ίσως, η πραγματική βούληση ήταν η αύξηση των ορίων ηλικίας με πρόσχημα το προσδόκιμο ζωής. Η επόμενη στιγμή ανακαθορισμού θα είναι το 2027 και θα ληφθεί υπόψη και η προηγούμενη περίοδος από το 2010. Η νομοθετική διάταξη φαίνεται να δέχεται ως ακριβές χρονικό σημείο προσδιορισμού το 2024 και ανά τριετία. Άρα, κατά το ενδιάμεσο διάστημα δεν είναι δυνατή οποιαδήποτε αλλαγή των ορίων ηλικίας, για λόγους μακροβιότητας του πληθυσμού.

⁵⁰ Νομοσχέδια που αναφέρονται οπωσδήποτε στην απονομή σύνταξης και στις προϋποθέσεις της υποβάλλονται μόνο από τον Υπουργό Οικονομικών ύστερα από γνωμοδότηση του Ελεγκτικού Συνεδρίου· αν πρόκειται για συντάξεις που επιβαρύνουν τον προϋπολογισμό οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, υποβάλλονται από τον αρμόδιο Υπουργό και τον Υπουργό Οικονομικών. Τα νομοσχέδια για συντάξεις πρέπει να είναι ειδικά· δεν επιτρέπεται, με ποινή την ακυρότητα, να αναγράφονται διατάξεις για συντάξεις σε νόμους που αποσκοπούν στη ρύθμιση άλλων θεμάτων.

⁵¹ Είναι αλήθεια ότι η επιβραδυνόμενη αύξηση του προσδόκιμου ορίου ηλικίας (αύξηση θανάτων) κατά τη διάρκεια της πανδημίας δεν επηρέασε τις μακροπρόθεσμες δημογραφικές τάσεις. Η χώρα μας έχασε 1,5 έτη ζωής κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 (αναλογία θανάτων, μείωση προσδοκώμενης ζωής στη γέννηση), κυρίως λόγω του υγειονομικού της συστήματος.

Η ανωτέρω διάταξη μοιάζει λίγο - πολύ με χρησμό της Πυθίας. Το «πώς» θα γίνει η αύξηση δεν γίνεται απόλυτα σαφές από το εν λόγω άρθρο και γι' αυτό καλλιεργείται μια (δημιουργική) ανασφάλεια δικαίου : α) Ως προς το προσδόκιμο ζωής, ο νόμος δεν είναι σαφής, εκκολάπτοντας πιθανές αυθαιρεσίες. Κατά τα διδάγματα της δημογραφίας, το προσδόκιμο ζωής διακρίνεται σε μέση προσδοκώμενη ζωή στη γέννηση, όπου ως βάση λαμβάνεται ο μέσος αριθμός ετών που αναμένεται να ζήσουν τα άτομα μιας πλασματικής γενεάς βάσει του πίνακα θνησιμότητας ενός έτους. Υπάρχει, όμως, και η μέση προσδοκώμενη ζωή σε μια ηλικία, που είναι ο αριθμός των ετών ζωής που τα άτομα μιας γενεάς (όσοι γεννήθηκαν το ίδιο ημερολογιακό έτος) θα ζήσουν, κατά μέσο όρο μετά την ηλικία αυτή⁵². Ακόμη, γίνεται λόγος για μέση προσδοκώμενη ζωή σε μια ηλικία (συγχρονική ανάλυση). Όπως το εξηγεί ο Β. Κοτζαμάνης, στη σύγχρονη ανάλυση, η μέση προσδοκώμενη ζωή από μια ηλικία και πάνω είναι ο μέσος αριθμός ετών που αναμένεται να ζήσουν τα άτομα μιας πλασματικής γενεάς βάσει του πίνακα θνησιμότητας ενός έτους⁵³, β) Πώς ακριβώς θα προχωρήσει ο ανακαθορισμός ορίων, δεν προκύπτει με σαφήνεια από την όλη διαδικασία. Κατά τη διάταξη αυτή, τα όρια ανακαθορίζονται κατά τη μεταβολή του προσδόκιμου ζωής του πληθυσμού της χώρας, με σημείο αναφοράς την ηλικία των 65 ετών. Άρα, μας ενδιαφέρει ο αριθμός ετών από το 65^ο έτος μέχρι το προσδόκιμο όριο ζωής το 2010, για να αυξήσουμε αναλογικά το 67^ο κατά το λόγο αύξησης του προσδόκιμου ; και γ) Ο νόμος αναφέρεται γενικά στα όρια ηλικίας, χωρίς να προσδιορίζει ποια ακριβώς. Διερωτάται κανείς αν αναφέρεται σε όλα ή μόνο σε αυτά που δεν απαιτούν το μακρύ χρόνο ωρίμανσης των 40 ετών ασφάλισης. Να λάβουμε υπόψη μας ότι ο νέος εργαζόμενος εισέρχεται στην ασφάλιση πλέον μεσοσταθμικά στα 30 του χρόνια, άρα απαιτώντας 40 έτη ασφάλισης (υπό συνθήκες απουσίας ανασφάλιστης εργασίας) φθάνει αισίως στα 70. Η απαίτηση ενός μακρύ χρόνου ασφάλισης υποβάλλει από μόνη της ένα υψηλό όριο ηλικίας. Πρόκειται για μια απόλυτα λογική και επαληθεύσιμη υπόθεση. Από την όλη διατύπωση του ανωτέρω άρθρου, αποκομίζουμε την εντύπωση ότι αυτό που επιθυμούσε ο νομοθέτης είναι να αναπροσαρμόζονται χονδρικά (ίσως και πολιτικά διαπραγματεύσιμα) τα όρια προς τα άνω. Λίγο μετρά αν αυτό θα υπακούει σε μια ακριβή και εμπειριστατωμένη δικαιολογητική βάση. Αν αυτή ήταν η πραγματική βούληση του νομοθέτη, τότε το κράτος δικαίου γίνεται και στο σημείο αυτό διάτρητο.

Τον αυτόματο μηχανισμό ανακαθορισμού ορίων ηλικίας της παρ. 3 του άρθρου 11 θα πρέπει να προσεγγίσουμε σε συνδυασμό με την παρ. 3 της ίδιας διάταξης, δηλαδή μ' έναν άλλο δημοσιονομικό «κόφτη». Κατά τη διάταξη αυτή, «Από την 1.1.2011 και ανά διετία η Εθνική Αναλογιστική Αρχή εκπονεί αναλογιστικές μελέτες, οι οποίες επικυρώνονται από την Επιτροπή Οικονομικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με αντικείμενο τη συνεχή παρακολούθηση της εξέλιξης της εθνικής συνταξιοδοτικής δαπάνης. Με ειδικό νόμο ανακαθορίζονται οι συντάξεις με στόχο τη διασφάλιση της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος. *Το ύψος*

⁵² Για παράδειγμα, η μέση προσδοκώμενη ζωή για τις γυναίκες που γεννήθηκαν το 1950 είναι 18 χρόνια, τότε οι γυναίκες της γενεάς αυτής αναμένεται να ζήσουν κατά μέσο όρο ακόμη 18 χρόνια μετά τα 65 τους. Βλ. Κοτζαμάνης, Δημογραφία. 55 Ερωτήσεις, ό.π., σ. 147.

⁵³ Αν για παράδειγμα η μέση προσδοκώμενη ζωή στα 65 έτη για τις γυναίκες το 2020 είναι 20 χρόνια, αυτό σημαίνει ότι, αν δημιουργήσουμε μια εικονική γενεά γυναικών που μετά τα 65 έτη θα είχαν τις ίδιες πιθανότητες να ζήσουν και να πεθάνουν με τις πιθανότητες που υπολογίστηκαν το 2020 στις γυναίκες ηλικίας 65 και πάνω, τότε οι γυναίκες της υποθετικής αυτής γενεάς θα ζούσαν κατά μέσο όρο άλλα 20 χρόνια μετά τα 65 τους.

των ανωτέρω δαπανών για τη βασική, την αναλογική και την επικουρική σύνταξη, προβαλλόμενο έως το έτος 2060, δεν πρέπει να υπερβαίνει το περιθώριο αύξησης των 2,5 ποσοστιαίων μονάδων του ΑΕΠ, με έτος αναφοράς το 2009». Κι οι δύο αυτόματοι μηχανισμοί προσαρμογής συμβάλλουν στην επίτευξη του δημοσιονομικού στόχου, χωρίς καμία αναφορά σε επάρκεια παροχών και κοινωνική αποτελεσματικότητα. Κατά τη γνώμη μας, για τον ανακαθορισμό των ορίων ηλικίας δεν αρκεί η αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής, αλλά απαιτείται πρόσθετα η υπέρβαση της οροφής της συνταξιοδοτικής δαπάνης.

Όπως προαναφέραμε, ο αυτόματος ανακαθορισμός ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, γίνεται με νομοθετική εξουσιοδότηση, με κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, που εκδίδεται κατά το τελευταίο έτος κάθε περιόδου με βάση τους σχετικούς δείκτες που προσδιορίζονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και την Eurostat και αφορούν στην επόμενη περίοδο. Άρα, δεν είναι και τόσο αυτόματος, αφού προϋποθέτει την έκδοση κοινής υπουργικής απόφασης. Με τη θέσπιση μηχανισμού αυτόματου ανακαθορισμού, για την αύξηση των ορίων, δεν χρειάζεται πλέον να μεσολαβήσει κάποια νομοθετική παρέμβαση (το Κοινοβούλιο). Γίνεται, ωστόσο, εύκολα φανερό το δημοκρατικό έλλειμμα του αυτόματου μηχανισμού ανακαθορισμού των ορίων ηλικίας. Οι σχεδιαστές τέτοιων μηχανισμών ξεκινούν από το δεδομένο ότι η πολιτική (ως πολιτικό κόστος) αποτελεί μια παθογένεια/ ανυπέρβλητο πρόσκομμα -ο καθένας φέρνει στο νου τις διαδηλώσεις των εργαζομένων- για τις μεταρρυθμίσεις. Γι' αυτό προσπαθούν να ανοσοποιήσουν το συνταξιοδοτικό σύστημα. Όλα θα πρέπει να στηρίζονται σ' έναν ουδέτερο τεχνοκρατικό λόγο που υπακούει στο σκοπό της εγγύησης της βιωσιμότητας. Ο νόμος μεταμόρφωσε τους αριθμούς και ειδικότερα τη στατιστική (προσδόκιμο όριο ζωής) σε «νομοθετική πραγματικότητα», υποτάσσοντας, έτσι, τις ανθρώπινες συμπεριφορές στη διακυβέρνηση των αριθμών⁵⁴.

Κατά τη γνώμη μας, η αύξηση των ορίων ηλικίας με την αυτόματη «πλοήγηση» του συστήματος και με την παράκαμψη αυτή του Κοινοβουλίου, γι' ένα τόσο σημαντικό θέμα, θέτει ζητήματα συνταγματικότητας. Η αύξηση αυτή δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μιας γενικής νομοθετικής εξουσιοδότησης, με βάση ένα μόνο κριτήριο (το προσδόκιμο όριο ζωής), αποκλείοντας το δημοκρατικό διάλογο. Πρόκειται για θεμελιώδη πολιτική απόφαση που λαμβάνεται μέσα από μια εξισορρόπηση αντιτιθέμενων προτεραιοτήτων. Δεν συνταξιοδοτούμαστε μόνο γιατί γερνάμε, αλλά γιατί το επιθυμεί και μπορεί να το αναλάβει η κοινωνία μας. Ο αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής ορίων ηλικίας, απαλλαγμένος «από κάθε άλλη επιρροή ή αξιακή φόρτιση», υπηρετεί την τεχνοκρατική ορθολογικότητα σε βάρος της δημοκρατικής νομιμοποίησης⁵⁵. Δείγμα της μετα-δημοκρατίας, ο μηχανισμός παραμερίζει και υποκαθιστά τη συμμετοχή και δημοκρατική νομιμοποίηση. Να σημειώσουμε ότι η τεχνοκρατική επίφαση δεν είναι καθόλου ουδέτερη, αλλά υπηρετεί οικονομικές (νεοφιλελεύθερες) πολιτικές. Τέτοιοι αυτόματοι μηχανισμοί παρακάμπτουν τη βούληση της πλειοψηφίας, καταλήγοντας σε μια κρίση θεσμικής νομιμοποίησης.

⁵⁴ Βλ. Supiot A., *La gouvernance par les nombres*, Fayard, Παρίσι 2015, σ. 123.

⁵⁵ Βλ. Παπαδοπούλου Δ., «Τεχνοκρατική ορθολογικότητα vs. Δημοκρατική ορθολογικότητα. Μετα- δημοκρατική μετάπτωση. Η περίπτωση της Ογγαρίας», στο *nomarchia.gr* (πρόσβαση: 19.9.2025).

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο νόμος δεν κάνει λόγο για καμιά μεταβατική περίοδο. Μάλλον, κρίνει ότι δεν διακυβεύεται η αρχή της εμπιστοσύνης των ασφαλισμένων, ούτε προμηνύεται κάποιος αιφνιδιασμός, αφού η ίδια η διάταξη ενσωματώνει ως μεταβλητή του συστήματος την αβεβαιότητα για το μέλλον. Δηλαδή, το ίδιο το σύστημα δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση – δημιουργώντας εύλογη πεποίθηση συνέχειας– κάποιας προστατευόμενης εμπιστοσύνης. Η συνέχιση των όποιων ελάχιστων ορίων ηλικίας εξαρτάται από τη διατήρηση αμετάβλητου του προσδόκιμου ορίου ζωής.

Η εν λόγω νομοθετική διάταξη είναι διατυπωμένη με γενικούς όρους. Δεν εμπεριέχει καμία παρέκκλιση, ούτε διακρίνει ανάμεσα στα γενικά όρια και τις πρόωρες συνταξιοδοτήσεις. Υπονοείται ότι η αύξηση των ορίων ηλικίας θα γίνει τηρουμένων των αναλογιών ; Η ομοιομορφία απέναντι στην ετερογένεια μας εκπλήσσει. Οι ειδικές περιπτώσεις θα αναπροσαρμοστούν κατά τρόπο αναλογικό ; *Το προσδόκιμο όριο ζωής ως ουδέτερο κριτήριο κρύβει πραγματικές ανισότητες*, αφού δεν είναι το ίδιο για όλους και για όλα τα επαγγέλματα.

Πρώτον, η ηλικία συνταξιοδότησης συνδέεται άμεσα με τη φύση της εργασίας. Για τα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα, υπάρχει εκτός από την πρόληψη –ορθότερη αντιμετώπιση των επιβαρυνμένων συνθηκών εργασίας– κι η αντισταθμιστική λογική που συνδέει το τέλος της καριέρας ενός τέτοιου επαγγέλματος με μια μείωση του ορίου ηλικίας. Η πρόωγη ηλικία αντισταθμίζει συνήθως το μικρότερο προσδόκιμο όριο ζωής για τα συγκεκριμένα επαγγέλματα. Άλλωστε, το ζήτημα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί όχι μόνο στατικά, δηλαδή πώς η συγκεκριμένη επίπονη εργασία έφθειρε την υγεία του εργαζομένου, αλλά και δυναμικά, πώς θα επιδράσει στην ίδια την ωριμότητά του⁵⁶. Από την ιατρική εργασίας (από επιδημιολόγους), έχει τεκμηριωθεί μια στενή σχέση ανάμεσα στη βαρύτητα (ή/ το ανθυγιεινό) της εργασίας και το προσδόκιμο ζωής. Οι διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες γερνάνε διαφορετικά. *Η κοινωνική ασφάλιση και οι αυτόματοι μηχανισμοί ανακαθορισμού ορίων ηλικίας δεν μπορούν να αγνοήσουν τη σχέση αυτή, υιοθετώντας μια οριζόντια λογική*. Το προσδόκιμο όριο ζωής δεν είναι ενιαίο, αλλά διαφοροποιημένο κι αυτό δεν λαμβάνεται υπόψη από τον αυτόματο μηχανισμό. Ο τελευταίος δεν πρέπει να εξαρτά τον ανακαθορισμό των ορίων ηλικίας γενικά από το προσδόκιμο όριο ζωής, αλλά και από πίνακες θνησιμότητας με βάση την επικινδυνότητά των εργασιών. Καλύτερα, βέβαια, θα ήταν τα βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα να κείνται εκτός του αυτόματου μηχανισμού ανακαθορισμού.

Δεύτερον, ο ανακαθορισμός των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης με βάση την αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής θα επιτείνει κάποιες αφανείς μεταβιβάσεις πόρων από φτωχούς (με χειρότερες συνθήκες ζωής και μικρότερο προσδόκιμο όριο) προς τους πιο εύπορους και πιο μακροβιότερους. Συνήθως, το προσδόκιμο όριο εξαρτάται με καλύτερες συνθήκες ζωής (υγιεινής και διατροφής) και οι γενικοί όροι των αυτόματων μηχανισμών αδυνατούν να αποτυπώσουν διαφοροποιήσεις των επί μέρους καταστάσεων.

Τέλος, το προσδόκιμο όριο ζωής δεν είναι το ίδιο για άνδρες και γυναίκες. Σύμφωνα με τη EUROSTAT, αυξάνει διαφορετικά για τα δύο φύλα και συγκεκριμένα περισσότερο για τις γυναίκες. Η διαφοροποίηση αυτή θα οδηγήσει σε διαφορετική αύξηση των ορίων ηλικίας; Πώς θα

⁵⁶ Βλ. Nadalet, S. G., Une lecture comparatiste des réformes des retraites à partir de l' Italie, Dr.soc. 2021, σ. 428.

μπορούσε η βιολογική εξέλιξη να διορθωθεί κανονιστικά, με βάση την ισότητα των φύλων, χωρίς να μην υπονομευθεί η ίδια η επιλογή του προσδόκιμου ορίου ζωής ως βασικού και μοναδικού κριτηρίου του αυτοματισμού; Έτσι, η εξάρτηση της αύξησης από το προσδόκιμο όριο ζωής φαίνεται να επαναφέρει τις διακρίσεις λόγω φύλων αυτή τη φορά όμως ως δικαιολογημένες, λόγω βιολογικών λόγων (λ.χ. η μητρότητα). Τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης των γυναικών θα είναι, όχι μόνο μικρότερα σε σχέση μ' εκείνα των ανδρών, αλλά μεγαλύτερα. Στην ισότητα φύλων συνήθως το βιολογικό στοιχείο «διαλύεται» σ' ένα σύνολο κοινωνικών και αξιακών στοιχείων. Με την απομόνωση του προσδόκιμου ορίου ζωής ως κεντρικού άξονα της αύξησης των ορίων ηλικίας επανέρχονται ουσιαστικά οι διακρίσεις λόγω φύλου.

VII. Ο παράγοντας «ηλικία» στην κεφαλαιοποίηση: η μεταφορά του κινδύνου της γήρανσης στους ίδιους τους ασφαλισμένους

Τα κεφαλαιοποιητικά συστήματα δεν φαίνεται, κατ' αρχήν, να έχουν «ανοικτούς λογαριασμούς» με μια ενδεχόμενη αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής, αφού επιλύουν το ζήτημα της μακρύτερης καταβολής της σύνταξης με τη μείωση ή και την κατάργησή της σε περίπτωση εξάντλησης του κεφαλαίου του ατομικού λογαριασμού. Ειδικότερα, τα δημογραφικά δεδομένα, αντλούμενα από πίνακες θνησιμότητας, προσδιορίζουν το ποσό της επικουρικής σύνταξης του ΤΕΚΑ. Κατά το άρθρο 52 ν. 4826/1982, «3. Η επικουρική σύνταξη γήρατος υπολογίζεται με βάση τις τεχνικές παραμέτρους που ισχύουν κατά την ημερομηνία υποβολής της αίτησης συνταξιοδότησης στο Ταμείο ή κατά τη συμπλήρωση του γενικού ορίου ηλικίας συνταξιοδότησης, κατά περίπτωση. 4. Το ύψος της μηνιαίας επικουρικής σύνταξης γήρατος των ασφαλισμένων που πληρούν τις προϋποθέσεις των παρ. 1 και 2, υπολογίζεται με βάση το υπόλοιπο του ατομικού λογαριασμού κάθε ασφαλισμένου κατά την κατάργησή του, σύμφωνα με όσα προβλέπονται στο άρθρο 46, λαμβανομένου υπόψη ιδίως του πίνακα θνησιμότητας που στηρίζεται σε εγκεκριμένους αναλογιστικούς πίνακες και του προεξοφλητικού επιτοκίου».

Το ίδιο συμβαίνει στη νοητή κεφαλαιοποίηση, όπου καθοριστικό για τον υπολογισμό της επικουρικής σύνταξης του ΕΤΕΑΕΠ (κλάδος του e-ΕΦΚΑ) είναι το προσδόκιμο όριο ζωής. Κατά το άρθρο 59 (Η παρ. 1 του άρθρου 42 ν. 4052/2012 αντικαθίσταται), «1. Το ποσό της καταβαλλόμενης σύνταξης διαμορφώνεται με βάση: α) τα δημογραφικά δεδομένα, τα οποία στηρίζονται σε εγκεκριμένους πίνακες θνησιμότητας και β) το πλασματικό ποσοστό επιστροφής που θα εφαρμόζεται στις συνολικά καταβληθείσες εισφορές και το οποίο θα προκύπτει από την ποσοστιαία μεταβολή του αθροίσματος των συντάξιμων αποδοχών των ασφαλισμένων του Κλάδου Επικουρικής Ασφάλισης του e-ΕΦΚΑ και των ασφαλισμένων του Ταμείου Επικουρικής Κεφαλαιοποιητικής Ασφάλισης (Τ.Ε.Κ.Α.), που υπάγονται υποχρεωτικά στην ασφάλιση του Ταμείου Επικουρικής Κεφαλαιοποιητικής Ασφάλισης (Τ.Ε.Κ.Α.), καθώς και των προσώπων που υπάγονταν υποχρεωτικά στην ασφάλιση του Κλάδου Επικουρικής Ασφάλισης του e-ΕΦΚΑ και άσκησαν το δικαίωμα προαιρετικής υπαγωγής στην ασφάλιση του Ταμείου Επικουρικής Κεφαλαιοποιητικής Ασφάλισης (Τ.Ε.Κ.Α.)».

Η αύξηση του προσδόκιμου ζωής ασκεί επιρροή και σε άλλες πτυχές της κεφαλαιοποίησης (ΤΕΚΑ). Λ.χ., η γήρανση του πληθυσμού επηρεάζει σημαντικά την απόδοση των επενδύσεων στις

χρηματαγορές. Όσο πιο ώριμο πληθυσμό συναντάμε, τόσο μεγαλύτερη κατανομή των επενδύσεων σε χαμηλού κινδύνου (επίδοσης) έχουμε, αφού η επενδυτική στρατηγική αλλάζει με την εγγύτητα στη σύνταξη. Κατά το άρθρο 3 του ν. 4826/2021, «Για την εφαρμογή του παρόντος ισχύουν οι ακόλουθοι ορισμοί: α) Κεφαλαιοποιητικό σύστημα προκαθορισμένων εισφορών: Το οικονομικό σύστημα λειτουργίας του συνταξιοδοτικού φορέα, με βάση το οποίο οι τρέχουσες καταβαλλόμενες εισφορές σωρεύονται και επενδύονται σχηματίζοντας αποθεματικό, το οποίο αποτελεί τη βάση υπολογισμού των μελλοντικών παροχών προς τους δικαιούχους, β) Επένδυση: Η τοποθέτηση των εισφορών και των εν γένει πόρων του Ταμείου Επικουρικής Κεφαλαιοποιητικής Ασφάλισης (Τ.Ε.Κ.Α.) σε χρηματοπιστωτικά μέσα και ακίνητα, με στόχο την επίτευξη αποδόσεων για τη χρηματοδότηση των παροχών στους δικαιούχους, σύμφωνα με τα ειδικότερα χαρακτηριστικά κάθε επενδυτικού προγράμματος, γ) *Επενδυτικό πρόγραμμα κύκλου ζωής: Επενδυτικό πρόγραμμα, το οποίο ακολουθεί τον κανόνα της μείωσης του επιπέδου του επενδυτικού κινδύνου στο χαρτοφυλάκιο κάθε ασφαλισμένου, καθώς αυξάνεται η ηλικία του...».*

VIII. Προς τη θέσπιση ευέλικτων ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης

Εκτός από τις νομικές του διαστάσεις, η συνταξιοδότηση είναι ένα κατεξοχήν σύνθετο φαινόμενο, με σημαντικές ψυχολογικές, κοινωνικές, οικονομικές διαστάσεις. Γενικά, οι άνθρωποι, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, προσαρμόζονται ευχάριστα στην περίοδο της σύνταξης. Σε κάθε περίπτωση, η μετάβαση αυτή, που αναπαρίσταται συχνά ως μια αποφασιστική διαχωριστική γραμμή στη ζωή ενός ανθρώπου, οφείλει να είναι ήπια και προσαρμοσμένη στο συγκεκριμένο άτομο, στις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Κρίνεται δε σκόπιμο να προηγείται ένα είδος «γέφυρας» με τον προηγούμενο επαγγελματικό βίο (bridge employment, poste-career). Κατά τη διάρκεια της «μετά την καριέρα» εργασίας, οι εργαζόμενοι πρέπει να αναλαμβάνουν πιο ελαφριές εργασίες, να έχουν μειωμένο ωράριο πάνω σε μια προσωρινή βάση. Όταν ο κύκλος ζωής θα έχει προχωρήσει αρκετά, τότε ο ηλικιωμένος θα αυτοπεριοριστεί σε μη αμειβόμενες δραστηριότητες,

Συνήθως, τα συστήματα είναι πολύ άκαμπτα και δεν επιδέχονται ατομικές διευθετήσεις, τιμωρώντας όσους παρεκκλίνουν των ρυθμίσεών τους. *Η σύγχρονη τάση συνίσταται σε μια ελαστική αντιμετώπιση της εργασιακής απόσυρσης (λ.χ. συνδυασμός μερικής συνταξιοδότησης με μερική απασχόληση)*⁵⁷. Κι αυτό στο πλαίσιο της αυτονομίας του ατόμου, του σεβασμού των επιθυμιών και των αναγκών του. Ευέλικτες μεταβάσεις, όπως η σταδιακή συνταξιοδότηση, θα επέτρεπαν στους ανθρώπους να εργάζονται επί μακρότερο χρονικό διάστημα, καθώς ο φόρτος εργασίας τους θα μειωνόταν σταδιακά. Στο μέλλον, τα συστήματα πρέπει να γίνουν πιο ευέλικτα ως προς την επιλογή της στιγμής αποχώρησης, χωρίς την επιλογή κάποιας «ποινής» στην περίπτωση πρόωρης εξόδου. Οι συντάξεις πρέπει να αποτελέσουν ένα αποφασιστικό εργαλείο για τη διαχείριση ζητημάτων που συνδέονται με την εργασία των πιο ώριμων εργαζομένων⁵⁸. Η Σουηδία έχει υιοθετήσει ένα τέτοιο σύστημα, επιτρέποντας τον ασφαλισμένο να αποχωρήσει από το 63^ο έτος. Κατά κανόνα, μια πλήρης σύνταξη δεν μπορεί να χορηγηθεί πριν το 65^ο έτος της ηλικίας. Όμοια ευελιξία απαντάται και στη Νορβηγία, όπου δεν υπάρχει ένα προκαθορισμένο όριο

⁵⁷ Βλ. Τσέτουρα Α., «Απασχόληση συνταξιούχων», ΔτΚΑ 1/2019, σ. 98 επ.

⁵⁸ Βλ. Schulz J., ό.π., σ. 119.

ηλικίας, αλλά, για να διεκδικήσει κανείς μια σύνταξη πριν το 67^ο, θα πρέπει αυτή να υπερβαίνει ένα ορισμένο ποσό. Αντιθέτως, *δυστυχώς, στη χώρα μας, η συνταξιοδότηση δεν αντιμετωπίστηκε μέχρι σήμερα ως διαδικασία*. Συνήθως, η μεταπήδηση στη σύνταξη είναι οριστική και απότομη, μην αφήνοντας διόδους ήπιας μετάβασης στην τρίτη ηλικία.

Επίλογος

Ένα από τα επιτεύγματα της εκβιομηχάνισης και του κοινωνικού κράτους ήταν η απαλλαγή των εργαζομένων από την υποχρέωση να απασχολούνται μέχρι τα βαθιά τους γεράματα, έως ότου δηλαδή εξαντληθούν και καταστούν ανίκανοι για οποιαδήποτε εργασία. Πλέον, οι περισσότεροι ώριμοι εργαζόμενοι επιλέγουν τον ελεύθερο χρόνο που τους εξασφαλίζει μια σύνταξη λόγω γήρατος. Ωστόσο, ο καιρός της ευφορίας (των «μικρών παραδείσων» των συνταξιούχων) μπήκε στο στόχαστρο των μεταρρυθμιστών με την αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής. Αυτό που ήταν ευκαίριο (η μακροζωία και η ευημερία των ηλικιωμένων), άρχισε να βαρύνει σοβαρά τις οικονομίες των χωρών με την αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής. Πράγματι, οι συντάξεις λόγω γήρατος όχι μόνο ωφελούνται από την αύξηση του προσδόκιμου ζωής, επιμηκύνοντας το μέρος της ζωής που αναλώνεται στην σύνταξη, αλλά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι συντείνουν στην αύξηση αυτή με την ευημερία που εξασφαλίζουν (σε συνδυασμό με τη βελτίωση της υγειονομικής περίθαλψης).

Το σύγχρονο διακύβευμα είναι να εξισορροπήσουμε ως δημοκρατική κοινωνία την αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής με τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες που αυτή επιφέρει. Οι αυτόματοι μηχανισμοί ανακαθορισμού των ορίων ηλικίας με βάση το προσδόκιμο όριο ζωής παρακάμπτουν την εν λόγω προσπάθεια, επαναφέροντας αποκλειστικά τη βιολογική διάσταση των ορίων στην όλη συζήτηση. Πρόκειται για μια μονοσήμαντη παρέμβαση που μεταθέτει το κέντρο βάρους της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης σ' ένα τεχνοκρατικό, φαινομενικά ουδέτερο, επίπεδο⁵⁹, ενώ στην πραγματικότητα αποβλέπει στην εγγύηση της δημοσιονομικής σταθερότητας και τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους.

Καταληκτικά, οι αυτόματοι μηχανισμοί είναι αντίθετοι στο Σύνταγμα (άρθρο 22, παρ. 5), γιατί, σύμφωνα με αυτό, *το δικαίωμα στη σύνταξη λόγω γήρατος δεν θεμελιώνεται αποκλειστικά στον κίνδυνο θνησιμότητας⁶⁰, αλλά και στη θέση των ηλικιωμένων στην κοινωνική ζωή –αυτό προκύπτει από τη μακρά νομοθετική πορεία του θεσμού που ενσταλάχτηκε στον ίδιο τον πυρήνα του. Να μην λησμονούμε ότι η σύνταξη δεν είναι μόνο δικαίωμα, αλλά και ελευθερία να διαμορφώνει κανείς κατά βούληση τα τελευταία χρόνια της ζωής του*. Επιπροσθέτως, η αυτόματη αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης με βάση το προσδόκιμο όριο ζωής συνιστά διαγενεακή αδικία, σε βάρος μιας νέας γενιάς που βιώνει μεσαιωνικού τύπου συνθήκες εργασίας. Εν ολίγοις, από την αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης με βάση το προσδόκιμο όριο ζωής βγαίνουν όλοι χαμένοι, τόσο οι ηλικιωμένοι όσο κι οι νέοι. *Τον 21^ο αιώνα, ως προς το «συνταξιοδοτικό ζήτημα», το πραγματικό στοίχημα είναι να γηράσκουμε μένοντας ενεργοί -όχι μόνο με την έννοια της*

⁵⁹ Βλ. Γιαννακόπουλος Κ., «Editorial», στο nomarchia.gr (πρόσβαση: 19.9.2025).

⁶⁰ Τουλάχιστον εν μέρει εμπεριέχει τον κίνδυνο θανάτου. Ουσιαστικά αποτελεί ένα είδος μεταφοράς πόρων.

αμειβόμενης (μισθωτής) εργασίας-, καθώς και να κατανείμουμε τον ελεύθερο χρόνο σ' έναν κύκλο ζωής ενός ατόμου⁶¹.

⁶¹ Βλ. Walker A., «*Une stratégie pour vieillir en restant actif*», Revue International de sécurité sociale 1/2002, σ. 147. Πολύ εύστοχα το συνοψίζει ο ΠΟΥ (Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας): «η προσθήκη χρόνων στη ζωή επιβάλλει εμφύσηση ζωής στα χρόνια».